ليکراج عزيز

اي، جي، اتم

Lekhraj Aziz
By
A. J. Uttam

ليکراج ڪشنچند ميرچندائڻي 'عزيز' (۱۸۹۷ع-۱۹۷۱ع) سنڌي جاتيءَ ۽ ساهت جي هڪ يـگاني هستي هـو. هن سنڌي نظم توڙي نثر ۾ ڪماليت حاصل ڪئي هئي. اُنهن ٻنهي شاخن کي هن برابر اوچ ڏاي. هو اڌ صدي کن سنڌي ساهت تي ڇانيل رهيو ۽ انـکي مالامـال ڪندو رهيو. هو ٻهڳڻي ساهتڪار سان گڏ بيباڪ ۽ خوددار ٻهڳڻي شخصيت جو به مالڪ هو. ليکراج 'عـزيـز' جو شاعر طور سنڌيءَ ۾ هڪ يگانو درجو هو، جيتوڻيڪ هو هڪ اهم مضمون نـگار تنقيد نگار ۽ ناٽڪ نگار به هو ۽ هڪ اعليٰ عالم ۽ زبان‌دان به هو. سندس لکيل ويهه کن ڪتاب اُنهي ڳالهه جي گواهي ڏيندڙ آهن. اُنهن مان گهڻا شعر جا مجموعا اٿس. هن سنڌي شعر جي هر صنف تي قلم آزمائي ڪئي. سندس ڪلام ۾ روماليت ۽ علميت جي عڪاسيءَ سان گڏ حقيقت ۽ سنڌيت جي به جهلڪ ملي ٿي. هو پارسي ۽ عربي ٻولين جو ڄاڻو هو ته ويدانتي ساهت جو اڀياسي به هو. سندس شعر جي مجموعي 'صراحي' تي ساهتيه اڪادمي اوارڊ به مليو هو.

هن ڪتاب جو ليکڪ اي. جي. اُتم ۴۵ کن سالن کان لکندو اچي ٿو. هـو ڪهاڻيڪار ۽ مضمون نـگار آهي ته تنقيدنگار ۽ تحقيق‌نگار به آهي. سندس ۱۴ ڪتاب ڇپيل آهن. هو ترقي پسند تحريڪ ۽ سنڌيت جي هلچل جو هڪ رهبر آهي. سوويت لئنڊ نهرو اَمن انعام (۱۹٦۵ ۽ ۱۹۷۰ ۾) مليا اٿس. پروفيسر عزيز سان ۲۵ سال سندس گهاٽو ساهتڪ سنبنڌ هو.

Lekhraj Aziz (Sindhi Arabic), Rs. 5.

باب (١)

ٻالپڻ ۽ جواني

پروفيسر ليکراج ڪشنچند ميرچنداڻي، سنڌيءَ جو اهو يگانو اديب هو، جنهن نظم توڙي نثر ۾ ڪماليت حاصل ڪئي هئي. هن سنڌي ادب جي انهن ٻنهي شاخن کي برابر اوچ ڏني، ان ڪري هو ٻنهي نظم توڙي نثر جو نرمالا هو. هو يڪي اڌ صدي سنڌي ساهت تي ڇانيل رهيو- ٢٥ سال آزاديءَ کان اڳ ۽ ٢٥ سال کن آزاديءَ کان پوءِ.

ليکراج ”عزيز“ هڪ اعليٰ شاعر سان گڏ، اهم مضمون نگار، تنقيد نگار ۽ ناٽڪ نگار به هو. هو وڏو عالم ۽ زبان دان پڻ هو.

ليکراج ڪشنچند ميرچنداڻي ١٩ ڊسمبر ١٨٩٧ تي حيدرآباد سنڌ ۾ ڄائو هو. هن جو جنم هڪ ٻرک عامل خاندان جي زميندار ڪٽنب ۾ ٿيو. ان زماني ۾ ١٩ صديءَ جو آفتاب آخرين ٽپي ڏيئي غروب ٿي رهيو هو. وٽهين صديءَ جو سج پاڻ سان علم ۽ عقل، ادب ۽ تهذيب جي هڪ نئين روشني کڻي آيو، جنهن سنڌي حاليءَ ۽ جيوت ۾ جنمي انقلاب آڻي ڇڏيو.

ان سمي انگريزن سنڌ تي سوڀ حاصل ڪئي، اڌ صدي به گذري وئي هئي. ١٨٥٧ جي آزاديءَ جي جنگ ۾ جيت ملڻ بعد انگريزي راڄ جون هندستان ۾ پاڙون پختيون ٿي چڪيون هيون. انگريزي حاڪمن پاڻ سان گڏ جيڪا

مغربي ٻولي، ساهت، سڀيتا ۽ سنسڪرتي آئندي هئي تنهن
جو چوگرد ٻوڙ ٻالا هو. اسان جي سنڌي جاتي پڻ ان پڇمي
پرڀاو کان مڪت نه هئي. ساڳئي وقت سنڌ جي اڳين
ميراثي راڄ اُن جي پارسي ٻولي، ڀڳتي رسم رواج، اَدب
۽ آداب جو اثر به خاص ڪري زميداري خاندان تان، صفا
اَلوپ نه ٿيو هو. ليکراج پڻ اُن اثر کان پنهنجا پلاند پوريءَ
طرح آجا ڪرائي نه سگهيو.

ليکراج جو پتا ڪشنچند ٽائون مل هڪ وڏو زميدار هو.
کيس سوين ايڪڙ زمين اباڻي ملڪيت ۾ مليل هئي. پوءِ به
هو پڙهي ڳڙهي هڪ ايگزيڪيوٽو انجنيئر ٿيو هو. هن جي
پهرين پتنيءَ مان کيس هڪ ڌيءَ ڄائي هئي. اُن بعد هوءَ
سالم دماغ نه رهي سگهي. انڪري ڪشنچند کي ٻي شادي
ڪرڻي پيئي، اُن مان کيس پهرين ليکراج پٽ ڄائو. پوءِ
ٻيو پٽ وروَمل ۽ ٻه ڌيئر ڪونج ۽ چاندي به ڄاوون.

انهن سڀني مان ليکراج ئي هو جيڪو شڪل جو سهڻو ۽
صحت ۾ به سگهارو هو ته علم ۽ اَدب ۾ به اُستاد هو.
شاهوڪاري ٻار هوندي جهڙو ڪاڏي سان شوق هوس،
اهڙو ئي تعليم پائڻ، پيءُ جي لڏم جي تاثير جي علم جو چاهه
آخر تائين قائم رکيا ئين.

ليکراج حيدرآباد جي اوائلي خانگي هاءِ اسڪول ”نولراءِ
هيرانند اڪيڊمي“ ۾ پڙهيو هو. مئٽرڪ به ان اسڪول
مان ئي پاس ڪيائين. اهو اسڪول حيدرآباد جي مشهور
سماج سڌارڪ ۽ اُپڪارڪ سادو هيرانند جي اُدم سان کليو
هو. اُن سڌير جي مشهور سڪول ۾ حيدرآباد جي ٻين
ساهتڪارن به ساهتڪارن به سکيا ورتي هئي ته ڪن اُتي
ماستري به ڪئي هئي. جئن ته ڪن ڏينهين حيدرآباد ۾ ڪاليج

ڪونه هو، ان ڪري ليکراج ١٩١٥ ۾ مئٽرڪ پاس ڪرڻ بعد بمبئي ڪاليج ۾ پڙهڻ ويو.

زميداري ٻار هئڻ ڪري ليکراج ننڍي هوندي کان ئي خود دار ۽ پنهنجيءَ خوديءَ وارو هو. ذهين نه هڪڙو ئي هو، سدائين اسڪول ۾ پنهنجن شاگردن کان گوءِ کڻڻ جي ڪوشش ڪندو هو. ساڳئي وقت ٻاروڻس نه هو. اُن زماني کي ياد ڪندي سندس هڪ اسڪولي دوست پروفيسر ٽي. ايچ. آڏواڻي هڪ هنڌ لکي ٿو "جڏهن دوستن جي چوڪڙي هئاسون. هيءَ حد سهڻو ۽ دل کي ڪشش ڪندڙ، هرداس ڪندڙ ٿي، شيوڪ ڀاوناڻي ۽ مان شام جو هميشه گڏ هوندا هئاسين.... جهڙو پنڌ ۽ بي ڊپو هي هو ۽ اڃا آهي، تهڙو ئي مان آهيان. ڇا نه مجهس ننڍي هوندي ئي ذهني قابليت هوندي هئي! ڪڏهن به ڳالهه لي ننڍيءَ عمر ۾ ئي پنهنجو خيال هلائي اصلي ڳالهه ڪرڻ، پڪي ڀروسي ۽ دليريءَ سان، ننڍي هوندي ئي اُسريل ذهن جي نشاني آهي، دماغي ٻل جي علامت آهي.... نونڪن سان ڀريل، پت شت، هممتيءَ سان ۽ جڏهن ئي ۾ سرس، ڪٿان سکيو، مونکي سڌ ناهي، مجال آهي جو ڪو نه هنڪي هيسائي سگهي."

بمبئيءَ ۾ ليکراج سرڪاري ڪاليج "ايلفنسٽن" ۾ داخل ٿيو. پر گريجوئيٽ ٿيڻ جو امتحان ڏئي ئي ڏئي اُن کان اڳ، عشق جي امتحان ۾ پاس ٿيڻ لاءِ سڌ ٿيس، ڪڏهن نازنين جي نيڻن لهوڙي ليس. جڏهن هو پاڻ نومبر ١٩٦٣ جي "نئين دنيا" ۾ آتم ڪهاڻي- ليک ۾ لکي ٿو، "بمبئيءَ ۾ قسمت ڦيرو ڪاڏو، اوچتو ڪڏهن ٻلڪ جي ڪان جي ڪاري چونگ لڳي ۽ مان پڙهڻ کي الوداع ڪري وڃي پيءُ جي جواهرات واري دڪان تي ويٺس، جڏهن محبت دل جي دريا ۾ تلاطم

(طوفان) مچائي، اُٿي ٿيءَ ۾ آسڻ جمائي ويٺي، تڏهن
بي اختيار شعر گوئي ڪرڻ لڳس. بمبئيءَ ۾ قسمت فقط
سبز باغ ڏيکاريا، مگر ڪنهن به طرح سازگار ڪين ٿي ۽ مون
بمبئيءَ کي آخرين سلام ڪري اچي حيدرآباد جي هيرآباد
وسائي جو مائٽن ميرچنداڻي گهٽيءَ وارو مڪان نيڪال ڪري
الڳ نئين جاءِ جوڙائي.

اهڙيءَ طرح ليکراج ڪاليجي تعليم اڌ ۾ ڇڏي ۽ وري
اها پوري ڪري نه سگهيو. نه وري جنهن نازنين جي ڪري
اها تعليم ترڪ ڪرڻي پيس، سا ڪا کيس پلئه پيئي. ڇو
جو هن جي مائٽن هن کي شادي ڪرڻ نه ڏني ۽ سدائين لاءِ
هڪ ٻئي کان جدا ڪري ڇڏيائون. ليڪن اُن جدائيءَ جي درد
ليکراج کي اهڙو نه ديوانو بڻائي ڇڏيو جو اُن مان ڇوٽڪارو
کيس رڳو شاعريءَ ذريعي ئي وڃي مليو.

اُن جدائيءَ وقت پنهنجي دل جي حالت جو اظهار
ڪندي لکي ٿو: "هاڻي جيتوڻيڪ مان فارغ هوس ۽ دل
نه پريشان هئي ۽ روح بيقرار، اندر ۾ هڪ ڀٽ پئي ٻرندو،
جنهنڪي نه اکين جو آب اُجهائي ٿي سگهيو ۽ نه ڪنهن جي
وصال جو پاڻي. گهر ۾ راحت جو سامان موجود هوندي به
منهنجي دل ملول ٿي رهي. اوطاق جي تنهائيءَ ۾ مجرد
گذارڻ لڳس. سڀني کان ڪناره ڪشي ڪري پئي بسر ڪيم.
جڏهن به دل، غم جو بار لاهي نه سگهندي هئي ۽ منهنجا
احساس بي اختيار منظوم (شعر ۾) ٿي نڪرندا هئا تڏهن
اهي هڪ ڪاپيءَ ۾ درج ڪري ڇڏيندو هوس..." *

ائين ليکراج جي جوانيءَ جو اوائلي دؤر پورو ٿيو ۽
شاعري ڪرڻ جو دور شروع ٿيو. اها شاعري ئي سندس
سچي پريتما بڻي. اُن لئي ئي هن پنهنجي سموري پريم-
ورکا ڪئي. اُن سان ئي هن لانوَن لڌيون ۽ اُن کي هن
پنهنجو شريڪ - حيات بڻايو.

---

* نئين دنيا مخزن نومبر ١٩٦٣

باب (۲)

شاعريءَ جو شوق

ليکراج ڪشنچند جي شاعري صحيح معنيٰ ۾ ڪاليج ۾ داخل ٿيڻ کانپوءِ ٿي شروع ٿي، جڏهن اتي کيس پروفيسر ايرانيءَ جي صحبت ملي. هن منجهس شعر و شاعريءَ جو ذوق ڏسي ”عروض سيفي“ ڪتاب پڙهڻ جي صلاح ڏني. ليکراج اهو ڪتاب هٿ ڪري پنهنجي روءِ سوءِ اڀياس ڪيو. ان ساڳئي وقت ڪاليجي زماني ۾ هنکي محبت جي مرض لڳي جنهن کيس زندگيءَ جي ڪتاب جو مطالعو به ڪرايو.

ان سان گڏ کيس اسڪولي جيون ۾ به پنهنجن هم-ڪلاسين ۽ اوڙي پاڙي جي يارن دوستارن جي شاعرائي صحبت به ملي هئي. هو پاڻ ان زماني جي سنگت جو ذڪر ڪندي ”ڪلهه جي ياد“ ڪتاب ۾ لکي ٿو: ”مونکي ياد آهي ته ٽئين انگريزي درجي ۾ (يعني ۱۲-۱۳ ورهين ۾) مس قدم رکيم ته مونکي شاعريءَ جي صحبت ڪان لطف اندوز ٿيڻو پيو، جي پنهنجا ۽ پراوا شعر پڙهائي مونکي محظوظ (خوش) ڪندا هئا ۽ پاڻ ۾ خوشيءَ ۾ قوليا نه سمائبا هئا. انهن شاعرن مان قاسم ۽ بشير قابل ذڪر آهن (جيڪي سنڌس سرنا هئا) هو ٻئي فارسي جو معمولي علم رکندا هئا. مگر واصف سان ڏاڍيون چڪريون ڪاٽيندا هئا. واصف

هڪ عالم هو. هنکي فارسي، عربي ۽ سنسڪرت تي ڪافي عبور حاصل هو. سندس گاهه بيگاهه شاعري ٻڌي مون کي به سخن چوڻ جو شوق جاڳيو ۽ فارسي ۽ عربي ۾ مولوي امام بخش ۽ عبدالحيءَ کان تعليم وٺڻ لڳس."

اسڪول کان ٻاهر ليکراج جي گهر جي ويجهو ئي مشاعرن جون محفلون لڳنديون هيون. انهن ۾ سنڌ جا چڱا مشهور شاعر پنهنجو ڪلام ٻڌائيندا هئا. جهڙوڪ سانگي، قاسم فاضل شاهه، عاجز، حافظ جن سڀني جا ديوان ڇپيل هئا.

ان باري ۾ ليکراج پاڻ پنهنجين يادگيرين ۾ لکيو، "انهيءَ ٽاڻي مان حيدرآباد ۾ ميرچنداڻي گهٽيءَ ۾ رهندو هوس، جنهن جي منهن تي ساوڻ شاهه جو پڙ هو ۽ ان جي ڀر ۾ لهاڻين جو پڙ ۽ ٿورو پرڀرو واڻين جو پڙ. لهاڻين ۽ واڻين جي پڙن جي مسجدن ۾ شعر و سخن جو چرچو جاري هو. اهڙي قدر جو مرحوم گل محمد، "ديوان گل" جو مصنف به صحت سانگي حياتيءَ جو پويون عرصو اتي اچي سڪونت پذير ٿيو (ويٺو) هو ۽ رحلت (وفات) اتي ئي ڪيائين. ان کان سواءِ مرحوم قاسم، مرحوم شاهه (فاضل شاهه) مرحوم عاجز، مرحوم حافظ (حيات شاهه) سڀ صاحب - ديوان ۽ ٻيا گهڻا شاعر اتي مقيم هئا. مون کان اڳ ۾ ئي قاسم ۽ فاضل شاهه آنجهاني ٿي چڪا هئا. مان ڪڏهن ڪڏهن مٿين صاحبن جي مجلس ۾ مهر لب (ماٺ) ٿي ويهندو هوس. هو صاحب ڏاڍا متانت (انتظام) ۽ فضيلت وارا هئا. ڪنهن جي ڇا مجال جو سندن ڪچهريءَ ۾ گستاخي ڪري يا اجائي آچپائي هلي. سندن سنگت عبرت اما ۽ سبق آموز هئي. هو سخن چوندي ۽ ٻڌندي وقتي هڪٻئي تي چوٽون به ڪندا هئا ته داد به ڏيندا هئا، مگر اهڙي

سلاسيءَ سان جو اڳلو حرف ٻه ٽئي ۽ ٻه رکندو."

ليڪراج اڳتي هلي پنهنجيءَ شاعريءَ جي شروعاتي ڪوشش جي ڄاڻ ڏيندي لکي ٿو، "شروعات ۾ مان ڪافيون چوندو هوس، جي عوام کي گهڻو ڪري پسند پونديون هيون. انهن ڪافين مان هڪ ڪافيءَ جو ٽل، مونکي اڄ به ياد آهي:

ڪارا وار ڪڪوريل اکڙيون
نهاريو وڃن ٿا، ماريو وڃن ٿا.

مگر افسوس جو هيتري ساري ڪافين جي ذخيري مان اڄ مون وٽ هڪ به موجود ڪانهي."*

ٻمبئي مان ڪاليجي تعليم اڌ ۾ ڇڏي حيدرآباد موٽي اچڻ بعد ته هو نيم سان شعر گوئي ڪرڻ لڳو ۽ ٻهريون دفعو مشاعري ۾ به "عزيز" جي تخلص سان پنهنجو ڪلام ٻڌايائين. ان وقت اهو مشاعرو حيدرآباد شهر ۾ ٿيو هو. ان ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ ڪيس ڪنهن ۽ ڪيئن آماده ڪيو، ان بابت هو پاڻ "نئين دنيا" (نومبر ٦٣) ۾ لکي ٿو، "هڪ دفعو عادت مطابق شام جي وقت مير اولاديءَ جي جبل (هيرآباد پرسان) چهل قدميءَ واسطي ٻاهر نڪتس ته پرپان قاسم کي ايندو ڏٺم. هن ڪان پاسو ڪري مان نڪرڻ جي ڪريان ٿي ڪريان تنهن ڪان اڳ هو مون وٽ اچي رسيو ۽ ڏاڍي ڇوڄ مان ڪيڪاري همت ملايائين. رواجي خيرعافيت کان پوءِ ٻڌي ڏيڻهن لي کو حيدرآباد ۾ مشاعرو ٿيڻو هو، تنهن ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ دعوت ڏنائين. مگر مان ٻهانو ڏيئي ٽهرائي ويٺس. سخن سازيءَ جي ٿورڙي ذڪر مهنجي خيال کي

---

* "ڪلهه جي ياد" ڪتاب ١٩٧١

شعر گوئيءَ لاءِ اوڀاريو ۽ دل ازخود اُن ڏي مائل ٿيڻ لڳي. جڏهن گهر موٽيس تڏهن بہ اهو خيال دامنگير رهيو. چوٿين ڏينهن قاسم ۽ بشير ٻئي ڄڻا مون وٽ آيا ۽ ٿوري گهڻي رهاڻ ۽ چانهہ پاڻي ڪرڻ کان پوءِ مونتي زور آندائون تہ مرزا قليچ بيگ جي زير صدارت جو مشاعرو ٿيڻو آهي انهيءَ ۾ ضرور شرڪت ڪريان. مون پاڻ ڇڏائڻ جي گهڻي ڪئي، پر ڪنڌ ڪڍائي ڪو نہ سگهيس. مشاعري ۾ سڀني وارو وڄايو، مگر مونکي ڏاڍو داد مليو. مرزا صاحب هڪ زيرڪ ۽ سمجهدار انسان هو. مان جڏهن شعر پڙهڻ کان سبڪدوش (آجو) ٿيس تڏهن چيائين: جي عزيز، مشق ڪندو آيو تہ هڪ ڏينهن سندس جهڙو شاعـــر سنڌ ۾ ڳولهيو مشڪل لڀندو."

ائين هن مشاعري ۾ ڪاميابيءَ عزيز جي ڪلپنا کـــي پر لڳائي ڇڏيا ۽ پنهنجو ڪلام شايع ڪرڻ لاءِ شوق جاڳيس، سو پنهنجو اڪيل ڪلام ڏنائين، انجو مسودو ڪڍيائين. باقي ٿورن غزلن سان "ديوان" تيار ڪري ورتائين. هو اهو کڻي محمد صديق "مسافر" وٽ ويو جو هڪ ڪهنہ مشق اُستاد شاعر شمار ڪيو ٿي ويو. هن، عزيز جي لفظن ۾ "ديوان واري ڪاپي وٽي هفتي اندر ڏسي ڏيڻ جو انجام ڪيو ۽ چيائين: جهڙو حال حبيبان تهڙو پيش پوان" مان هفتي بدران ڏيـــڍ هفتي بعد وٽس ويس. مسافر صاحب ديوان آڏو اڳيان رکيو. ساراهہ جا ٻڪ پريندي مصلحت ڏنائين تہ جلد ڇپائي شايع ڪر تہ عـــوام مستفيض ٿئي. مـــان ٿوريون اوٻاريون لهواريون ڳالهيون ڪري سندس شڪر بجا آڻـــي، ديوان ڪڇ ۾ دٻائي گهر ڏي موٽيس تہ واٽ تي جعفر علي گڏيو، جنهن مونکي لهڪاريل ڏسي هڪدم پڇيو تہ ڇو عزيز ضعيف ٿي

ويو آهين؟ بابا! صحت سنڀال. پوءِ ڪاٻي ڏسي پڇيائين:
هي ڇا کنيو اٿيئي؟
”ديوان عزيز“

”هـــا! هن همت وڌائــو تــه مون ڪاٻي ڪڍي سپرد ڪئي مانس. پاڻ چيائين: پڙهي سگهي مونکي ڏيندو ساڻس. هو با مذاق عالم ۽ نيڪدل انسان هو. مون ادب وچان نياز ڪري پنهنجي وات پڪڙي.“*

ليڪن هن ٻئي عالم، عزيز کي تــه رڳو اهــو ديوان جلد ڇپائڻ کان منع ڪئي، پر وڌيڪ ايپاس لاءِ هن اُردو شاعرن جا ديوان به ڏنا ان لاءِ ته پنهنجي ڪلام کي ٻين اعليٰ شاعرن جي ڪلام سان پيٽي انهن جــي معيار جهڙو بڻائي. جيئن عزيز به لکي ٿــو تــه جعفر علي ”ٻئي ڏينهن شــام جو منهنجي اوطاق تي آيو ۽ ديوان رکي دلجوئيءَ جي نموني ۾ چيائين: هي ديوان اڃا ڪري نه شايع ڪراءِ. مونکي تو ۾ وڏيون اميدون آهن. منهنجون ته به ٻه وٺون، ڇهه ٻه وٺون. اوسان سنڀالي چيم ته مسافر صاحب، ته ديوان جي ڏاڍي ساراهه ڪئي ۽ جلد ڇپائڻ لاءِ تاڪيد به ڪئي اٿس.

”هرڪنهن جي نظــر نرالي آهي ۽ معيــار علحدو. تون شاعريءَ جــو شوق رکين ٿــو، مــگر زماني جــون ڪهڙيون تقاضائون آهن ۽ شاعري ڪهڙيون منزلون طيءِ ڪري رهي آهي، تنهن کان اڃا اڻڄاڻ آهين. هفتي اندر ٻه ٽي ڪتاب موڪليندو ساڻءِ، جي مطالع ڪري پنهنجو فيصلو پاڻ ڪج.

”هڪڙي ڏينهن جعفر عليءَ جو ماڻهو ”ديــوان غالــب“ ۽ ديوان مير“ مونکي ڏيئي ويو. انهــن جــو ڪجهه حصو دل

---

* ڪلهه جي ياد - ١٩٧١.

لائي پڙهيم. ڏٺم ته سنڌيءَ ۽ اردو شاعريءَ ۾ نمايان فرق آهي ۽ دل ۾ عهد ڪيم ته شعر اهڙو ئي چوندس. انهيءَ ڪالپوءِ مشاعري ۾ شعرخواني لاءِ ڇڏي، پر ڪڏهن تماشائيءَ جي حيثيت ۾ به ڪونه ويس. مگر اڀياس وسيع ڪندو رهيس.”§

اهڙيءَ طرح ليکراج عزيز ڪجهه وقت مشاعرن کان پري رهي شاعريءَ جو اونهو اڀياس به ڪندو رهيو ته پنهنجو آزمودو به وڌائيندو رهيو. جڏهن سڄو سال گذري ويو، تڏهن وري مشاعري جي ماڳ ۾ موٽي آيو ۽ اهڙو ته داد حاصل ڪيائين جو پنهنجي ڪلام ”ڪليات عزيز“ جي نالي سان شايع ڪرايائين.

ان باري ۾ عزيز پنهنجين يادگيرين ۾ لکيو آهي، ”ٻارهين مهني ڪالپوءِ وڏو مشاعرو ٿيو، جنهن ۾ مون وڃي شرڪت ڪئي. مصرع مطروح هئي:

تنهنجو ارمان ٿي پرده نشين، پرده نشين نڪتو.

هرڪنهن شاعر غزل پڙهي ڪجهه نه ڪجهه داد حاصل ڪيو. منهنجو وارو آيو ته مون هي مطلع جهونگاري:

نه نڪتو دل مان اڄ نائين وڏو ٿي شرمگين نڪتو،
تنهنجو ارمان ٿي پرده نشين، پرده نشين نڪتو.

”سڀني ۾ بزرگن سخن فهمن وڏي واڪي داد ڏيئي پڪاريو: واهه عزيز! معرڪته الآرا غزل جي مطلع ٻڌائي اٿئي ۽ سڄي غزل تي داد ۽ تحسين جي نعرن در و ديوار کي جنبش ۾ آڻي ڇڏيو. انهيءَ جو نتيجو اهو نڪتو جو ٿوري عرصي

§ ڪلهه جي ياد - ١٩٧١.

۾ ڪليات عزيز جي صورت ۾ پنهنجا ٻہ جلد ڇپائي ليوار ڪيم."*

ليڪن عجب اهو جو ١٩٣٨ ۾ ڪليات جي ڪلام شايع ٿيڻ کان اڳ عزيز پنهنجا ٽي وڏا ناٽڪ ڪمار اجيتسنگهہ (١٩٣١)، غريبان مار (١٩٣١)، مسٽر مجنون (١٩٣٣) هڪ ٻئي جي پٺيان ڇپائي ۽ اسٽيج تي پيش ڪري ناٽڪي دنيا ۾ پنهنجو نالو ڪيئو هئائين.

---

* ڏسو سنڌي ناٽڪ صدي سووينئر (١٩٨٠) حيدرآباد سنڌ.

باب (۳)

ناٽڪ نويسي

ليکراج عزيز ۱۹۳۱ع کان ٽن سالن ۾ هڪ ٻئي پٺيان وڏا ناٽڪ ڪمار اجيت سنگهه (۱۹۳۱) غريبان مار (۱۹۳۱) مسٽر مجنون (۱۹۳۳) لکيا ۽ اسٽيج تي پيش ڪيا. انهن ٽنهي ناٽڪن جي ٻولي نهايت سليس ۽ سپڪ سنڌي اصطلاحن سان ڀرپور ۽ عبارت اهڙي سنڌي سنئين سهڻي ۽ دلڪش دلچسپ آهي جو عجب ٿو لڳي ته انهن ناٽڪن لکڻ کانپوءِ عزيز ۾ اهڙو ڪهڙو ڦيرو آيو جو ”ڪليات عزيز“ (۱۹۳۸) ۾ گهڻن هنڌ سخت ڏکي پارسي ۽ عربي آميز ٻولي ۽ عبارت ڪم آندي اٿس. ”مسٽر مجنون“ ناٽڪ جڳو آڏواڻيءَ جي شراڪت سان جوڙيل هو. جيڪو پوءِ ٻمبئيءَ ۾ وڏو فلمڪار ٿيو هو.

انهن ناٽڪن جي ڪاميابيءَ بابت خود عزيز جي همعصر اديب ۽ دوست پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ پنهنجي ”سنڌي نثر جي تاريخ“ جي گرنٿ ۾ لکيو آهي، ”ليکراج پنهنجو شاعراڻو قلم ناٽڪ نويسيءَ تي به خوب هلائيندو هو. هن صاحب ٽي سٺا ناٽڪ لکيا. سندس پهريون ناٽڪ ”ڪمار اجيت سنگهه (۱۹۳۱) راجپوت تاريخي کيل هو، جو اسٽيج تي چڱيڙو پيو هو ته سندس ٻيون ناٽڪ ”مسٽر مجنون“....

هڪ سٺو مذاقي کيل هو، جنهنجي بنياد نئين زماني جي مجدن انقلابن لي سماجي طنز رکيل هئي. هيءَ ناٽڪ ١٩٣٣ ۾ بلڪل ڪاميابيءَ سان .... حيدرآباد ۾ ڪري ڏيکاريو ويو... راڄ، ليکراج پاڻ ناٽيا هئا. ... هـــن جهڙو ڪامياب مڪمل مذاقي کيل سنڌ ۾ ڪو نه ڏسڻ ۾ آيو. عزيز صاحب جو آخرين ناٽڪ "غريبان مار" خود عزيز صاحب جي زميداري پيشي تي ٻڌل مسڪين هارين ۽ زميندارن جي ظلمن بابت اثرائتو کيل هو، پر انهي پلاٽ ۽ رٿا وغيره جي درباٽيءَ جي "زميداري ظلم" سان چڱي مشابهت ڏسڻ ۾ ٿي آئي. ٿوٽي انهي لکٽيءَ جو رنگ ڍنگ وڌيڪ پڪو پختو هو... انهي ادبي لياقت سبب ٿي سرڪاري ادبي صلاحڪار بورڊ وٽان عزيز صاحب کي انعام مليو هو."

ليکراج عزيز چوٿون ناٽڪ به ١٩٣١ ۾ "هار جيت" جي نالي سان لکيو ٿو ڏسجي جيڪو ان وقت حيدرآباد ناٽڪ منڊليءَ طرفان مٿين ٽن ناٽڪن وانگر اسٽيج تي آندل هو، جئن سنڌ ۾ ڊسمبر ١٩٨٠ ۾ ملهايل "سنڌي ناٽڪ صدي" جشن جي موقعي تي ڇپايل سوو نيئر ۾ ڏنل ناٽڪن جي لسٽ ۾ ڏيکاريل آهي پر پروفيسر ملڪاڻيءَ پنهنجي تاريخ ۾ الاجي ڪئن اُن جو ذڪر نه ڪيو آهي.

"سنڌي ناٽڪ صدي- ١٨٨٠-١٩٨٠" نالي سوو نيئر ۾ لکيل آهي ته "١٩٣١ ڌاري حيدر آباد ناٽڪ منڊلي ناٽڪ جي فن سان چاهه رکندڙ شهرين ٺاهي، جنهن مشهور شاعر ليکراج عزيز جا ناٽڪ: "ڪمار اجيت سنگهه" "مسٽر مجنون" "هار جيت" ۽ "غريبان مار" رچايا."

ان زماني ۾ ليکراج عزيز جي مشاعرن ۽ ناٽڪي مشغولين بابت پروفيسر منگهارام ملڪاڻي "نئين دنيا" (سيپٽمبر ١٩٧١

۾ پنهنجين يادگيرين ۾ لکي ٿو، "حيدرآباد سنڌ، ٽولراءِ
مارڪيٽ جي هال ۾ جديد سنڌي ناٽڪ جي بانيءَ خانچند
درياڻيءَ جي "زميداري ظلم" ناٽڪ جي ريهرسل لاءِ
اڪثر اچي ڪٺا ٿيا هئاسون (١٩٢٨ ۾)، حيدرآباد اميچوئرس
منڊليءَ جي روح روان هيمنداس چندرام هڪ ٽاهوڪي
قداور، رشٽ پشٽ جوان جي مون سان واقفيت ڪرائيندي
چيو: هي اٿيئي اسانجو ليکراج عزيز جو حيدرآباد جي
مشاعرن ۽ محفلن جو مور آهي. ناٽڪ جا راڳ سڀ هن
جوڙيا آهن. مان سائنس ڳڻجي ڏاڍو خوش ٿيس ۽ چيم: پر
مونکي ته سندس ڪو راڳ ڳائڻ جو موقعو ئي ڪونه مليو،
ڇو جو پارٽ اُن پوڙهي مظلوم هاريءَ جو. تنهن لاءِ عزيز
چيو: تنهنجي ائڪٽنگ ئي ڪافي آهي، راڳ جي محتاج
ڪانهي. ۽ سچ پچ ناٽڪ ڪري ڏيکارڻ ڪانپوءِ عزيز مونکي
اچي چيو: واهه جو دلسوز پارٽ ڪري ڏيکاريئي. پر عزيز
ڪڙو نقاد هوندو هو. سو درياڻيءَ جي ٻين ناٽڪن ۾ منهنجا
روماني پارٽ ڪيس پسند ڪونه پوندا هئا ۽ دل کولي
اخبارن ۾ نڪته چيني ڪندو هو. منهنجن ٻن ناٽڪن
"قسمت" ۽ "اڪيتا جو آلاپ" لاءِ راڳ به عزيز جوڙيا هئا."

پروفيسر ملڪاڻيءَ جي مٿين بيان مان ظاهر آهي ته
اُن سمي ليکراج عزيز مشاعرن ۾ پنهنجي عربي-پارسي آميز
سنڌي ٻوليءَ جي شاعريءَ سان رعب ڄمائڻ سان گڏ سليس
سنڌي ٻوليءَ وارا ناٽڪ به لکيا ته انهن ۽ ٻين جي ناٽڪن
لاءِ سليس ۽ سپڪ ٻوليءَ ۾ دلڪش ۽ دلچسپ راڳ به
لکيا هئا.

ليکراج عزيز جو هڪ اهڙو تمام مشهور راڳ، جيڪو ان
وقت ته رڳو ناٽڪن جي شوقينن جو چت چرايو ڪيو هو

پر سرانديءَ وارن ميراثي فقيرن کي به اهڙو مرهيو هو جو اهو راڳ ڳلي ۽ ڳليءَ ۾ ڳائيندا گهمندا هئا. اهو راڳ اڄ به عزيز جي همڪار ۽ راڳيندڙ ساٿي شري سهڄو واڌواڻي جنهن عزيز جي راڳن کي سنگيت ڏنو هو ۽ باجو وڄائيندو هو، تنهنکي ياد آهي. هي ليکڪ جڏهن ننڍي عمر ۾ ساڻس گڏيو، تڏهن هيٺيون ٽڪرو سر ۾ ڳائي ٻڌايائينس:-

"ڏکي ڪفني فقيرن جان هليس غمخوار جي خاطر،
دکايم جوڳي ٿي دل ۾ دوائي، دلدار جي خاطر.
ڦريس ڀٽڪي ٿي جڳ ۾، مٺي مٺار جي خاطر،
ڪيم هي سانگ سي سهڻي سڄڻ سردار جي خاطر.
گهمي مسجد، مڙهي، مندر ۽ بتخانو، ٽڪس اڪثر،
ويس ڪعبي ۽ ڪاشيءَ ڏي، مگر حاصل نه ٿيو دلبر.
نظر دل جي چمن ۾ جان ڪيم وٺي "عزيز" آخر،
لڌم تنهنکي، رليس جنهن يار گلرخسار جي خاطر."

شري واڌواڻيءَ جنهن "مسٽر مجنون" ٽانڪن جي راڳن جي هدايتڪاري ڪئي هئي جنهن پروفيسر ملڪاڻيءَ سان ٻڌائي "سنڌي نثر جي تاريخ" ۾ لکيو آهي، تنهن هن ليکڪ کي ان ٽانڪ جو مشهور هيٺيون انگريزي راڳ به ڳائي ٻڌايو جنهن ۾ ان ٽانڪ جو مرڪزي خيال به سمايل آهي:-

"مولي آءِ لو يو،
ڊيئر از ان آئي يو
ان ماءِ هارٽ، ڊئنٽ از ٽروُ،
آءِ مائيٽ هيو اوور آ گرل آر ٽو فور،
مولي ڊارلنگ اِٽ شل بي يور مور."

مسٽر واڌواڻيءَ وڌيڪ اهو به ٻڌايو ته "مسٽر مجنون"

ناٽڪ نه فقط سنڌ جي شهرن ۾ ڏيکاريو ويو هو، پر بمبئيءَ ۾ به. ان وقت جي جڊيشل ڪمشنر شري روپچند بيلارام جي ليڊي لئي پيش ڪيو ويو هو.

”مسٽر مجنون“ ناٽڪ مذاق سان گڏ هڪ وڏي سماجي مقصد سان پُر هو ۽ اهو هو پيار ۽ شاديءَ جو مسئلو. ناٽڪ ۾ شادي، گڏي گڏيءَ جو کيل نه، پر هڪ پوتر سمبنڌ ڪري ڏيکاريل آهي. جتي ناٽڪ جي نائڪا (ليلا) نائڪ مجنون (چندر) کي گهر مان لڪي ڀڄي هلي شادي ڪرڻ جي خواهش جي خوب ڪل اڏائيندي چوي ٿي:

”شادي ڪا گڏي گڏيءَ جي راند ڪانهي، يا ڪو نيڪو ڪونهي جو صحي پاڻ سان بحال ٿي پوندو. شادي هڪ اهو پوتر سمبنڌ آهي جنهن کي موت ڌاران ڪنهن کي ٽوڙڻ جي سمرٿي ڪانهي.“

”ڪمار اجيت سنگهه“ ناٽڪ جو مکيه آڌيش ورڇي ديش ڀڳتيءَ وارو آهي. هن ڪتاب جي مهاڳ ۾ عزيز لکيو ”نيڪيءَ جي بديءَ تي فتح ڏيکارڻ، زماني جي ٽوڻن جو عجيب رنگ ڍنگ ظاهر ڪرڻ ۽ هڪ ديس ڀڳت سيناپتيءَ جي تياڳ جي سچي نتيجي پڌري ڪرڻ جي پنهنجي پل ۽ بُڌيءَ آهر ڪوشش ڪئي اٿم.“

ناٽڪ جي آڌيش جي جهلڪ ڪتاب اڳيان ڏنل عزيز جي پنهنجي شعر مان ٿي ملي ٿي جنهن ۾ چيو ٿو:-

ڏيڻ مان ٿي ٿئي حاصل ٿي ظاهر ڪار قرباني
زباني ئي زبان هي ٿيو سدا اظهار قرباني
ڀلو ٿي پنهنجي سرهو وطن وارا وطن خاطر
نظر ٿي پوءِ چڙهندو سڀ ڪري هموار قرباني.“

ٽئين ناٽڪ ”غريبان مار“ جو مقصد نه ائالي سان ٿي

ذميوار آهي. اهو وري آرٽ انصاف سان تعلق رکي ٿو.
عزيز مهاڳ ۾ لکي ٿو، ”ناٽڪ ۾ سنڌ جي غريب ڪڙم ۽
زميندار شاهي جو نقشو ڳوٺاڻي ٻوليءَ ۾ چٽي ظاهر ڪيو ويو
آهي.“ ناٽڪ جي آخر ۾ هڪ ڪردار واتان چوائي ٿو،
”اسين هاري هڪ ٻئي جي خلاف حاڪم جا ٻانهن ٻيلي ٿا
ٿي بيهون ٿا، نه هوند اهڙين مصيبتن هيٺ اچون ۽ نڪي
جيڪر حاڪم کي اهڙي ظلم ڪرڻ جو جگر ٿي سگهي.“
ٻئي مکيه ڪردار رمضان هاريءَ جي واتان چوائي ٿو، ”او
ملعون زميندار، جيسين هن بت ۾ ساهه ۽ رڳن ۾ رت جو
دورو آهي، تيسين جي تنهنجي ظلمن جو تور توريو حساب
چڪائي نه وٺان ته منهنجي جيئڻ تي ئي حيف آهي.“
هي ناٽڪ هارين نارين ۽ ڳوٺاڻن تي ٿيندڙ زميندارشاهيءَ
جي ظلم جي اوگهڙ ڪندڙ آهي.

اهڙيءَ طرح ٽيڪراج عزيز جا هي ٽي وڏا ناٽڪ نه رڳو
زندگيءَ جي ٽن مکيه پهلن (سماجي، ملڪي ۽ اقتصادي)
جي ترجماني ڪن ٿا، پر مائيدار ۽ محاوريدار ٻوليءَ ۽ ناٽڪي
فن جو پڻ مثال پيش ڪن ٿا. ناٽڪن ۾ ڏنل سڀاويڪ
گفتگو، ڦهڪيل رٿا، سيرت نگاري ۽ واقع نگاري اهڙي نه
سڦل آهي جو ڀانئجي ٿو ته عزيز کي نه صرف ناٽڪن لکڻ
پر اهي پيش ڪرڻ (اسٽيج) جي فن جي به پوري پوري
پروڙ هئي.

ٽيڪراج هن ساڳئي وقت ۾ مضمون نويسيءَ تي به قلم
هلايو ۽ خوب هلايو. ايتري قدر جو سندس مضمون، شعرن
وانگر، درسي ڪتابن ۾ به اچڻ لڳا. اهڙو پهريون درسي
ڪتاب هو ”گلستان“ جو ١٩٣٣ ۾ نڪتو هو. ان ۾ عزيز جا
هڪ ئي وقت چار مضمون ڏنل آهن. ان مجموعي ۾ ٻين

۹ ليکڪن جا ٻه مضمون ڏنل آهن. ”سنڌو“ مخزن ان مجموعي جي سمالوچنا ڪندي مارچ ۱۹۳۳ واري پرچي ۾ لکيو هو، ”ڪتاب خاص ڪري اسڪولن جي مٿين درجن جي شاگردن لاءِ ... ڇپايو ويو آهي ۽ تعليم کاتي .... منظور ڪيو آهي ... ڪتاب جي ليکڪن چونڊ ۾ عقل کان ڪم ورتل آهي ۽ ليکڪ ٻه گهڻو ڪري اهي آهن جنهن نوجوانن جي دلين تي قبضو آهي.“

عزيز انهن ليکڪن مان نه، رڳو هڪ هو پر مکيه مضمون نگار هو، جنهنجا ان درسي ڪتاب ۾ چار مضمون هئا. ان مان عزيز جي، هڪ مضمون نويس طور ۾ مقبوليت ظاهر آهي. انهن مضمونن جي ٻولي محاوريدار ۽ مائيدار آهي ته عبارت ۾ عالماڻي ۽ ادبي آهي، پر آهي سليس سنڌيءَ ۾.

انهن مضمونن ۽ ناٽڪن لکڻ سان ليکراج عزيز، چوٽيءَ جي نظم نويس سان گڏ، هڪ ڪامياب نثر نويس به، ثابت ٿيو. ليڪن هڪ نظم نويس طور تي هنجو درجو سنڌي ادب ۾ نِڪاڻو رهيو آهي، جيڪو هن ۱۹۳۸ ۾ ”ڪليات عزيز“ جي ٻن ڀاڱن جي شايع ٿيڻ بعد ٿي حاصل ڪيو.

باب (۴)

ڪليات عزيز

ليکراج ”عزيز“ جي ڪلام جو پهريون مجموعو ”ڪليات عزيز“ ۱۹۳۸ع ۾ شايع ٿيو. اُن جي پهرئين ڀاڱي ۾ غزلن جو ديوان ۽ ٻيون صنفون هيون ته ٻئي ڀاڱي ۾ ”مصر جي راڻي“ ۽ ”ڪيمياگر“ ناٽڪ به منظوم هيون. اُن وقت سنڌيءَ ۾ شاعرن جا ۷-۸ ديوان مس اڪٺا هئا.

ڪليات عزيز ۾ جيترن گهڻن صنفن ۾، جيترو گهڻو گوناگون ڪلام هو ۽ جنهن ٻوليءَ ۽ عبارت ۾ هو، تنهن هن شاعر کي پنهنجي سڀني همعصر شاعرن کان نرالو ڪري ڇڏيو. اُن ۾ به غزلن جو ديوان اڳين سڀني ديوانن سان ڀيٽيندڙ هو ته سنڌي غزل ۾ به اضافو ڪندڙ هو.

ائين آهي ته ڪليات جي ظاهر ٿيڻ کان اڳ، به عزيز جو ڪلام نه صرف مشاعرن ۾ داد حاصل ڪندو هو پر مئٽرڪ تائين سنڌي درسي ڪتابن ۾ به چوکي جاءِ حاصل ڪندو هو. انهن ڪتابن ۾ هن جي واقفيت ڏيندي سندس شعر کي ”نهايت پختو ۽ دلچسپ“ ۽ ”برجستو ۽ موزون“ ۽ ”بي بها“ ۽ ”رواني ۽ جدت“ وارو سڏيو ويو.

بزرگ شاعر محمد صديق مسافر ۽ أسد ولد قليچ بيگ پنهنجي مرتب ڪيل مجموعي ”گلشن خيال“ (۱۹۳۶) ڪتاب ۾ لکيو، ”مسٽر ليکراج ڪشنچند ميرچنداڻي جنهنجو تخلص

"عزيز" آهي سو نوجوان هندو عامل، هيرآباد، حيدرآباد (سنڌ) جو وڪيل آهي. اُردو پارسي ۽ انگريزيءَ ۾ هوشيار آهي ۽ عربيءَ ۾ چڱي ماهيت حاصل ڪئي اٿس. زمينداري ڌنڌو ڪندو آهي. شعر نهايت پختو ۽ دلچسپ اٿس ۽ ڪيترا عمدا درسي ڪتاب به ٺاهيا اٿس."

سيد ميران محمد شاهه، پنهنجي مرتب ڪيل مجموعي "گلزار - خيال" (١٩٣٥) ۾ شاهه لطيف کان وٺي ڊاڪٽر سدارنگاڻيءَ تائين ١٦ شاعرن مان عزيز جي ڪلام کي ئي گهڻي ۾ گهڻي جڳهه ڏني آهي يعني ڪل ١٠ صفحا. جن ۾ ١٧٠ سٽون شامل آهن. هو واقفيت ڏيندي لکي ٿو، "جوانيءَ ۾ هي شاعر برجستو ۽ موزون شعر چوي ٿو. نه فقط قدرتي شعر ۾ سندس قوت - متخيله قابل تحسين آهي، پر غزل لوڙي پڻ ڪنهن به موضوع تي شعر ٺهي پيا لکي ٿو. منجهس رواني ۽ جدت جهجهي آهي. هيستائين ڪيترا ناٽڪ ۽ درسي ڪتاب تصنيف ڪيا اٿس."

"ڪليات" جو مهاڳ، ٽکڙ جي مشهور شاعر بسمل ٽکڙائي لکيو، جيڪو عزيز کان عمر ۾ ١١ سال وڏو هو. هن اُن ۾ عزيز ۽ هن جي ڪلام جي اهميت ۽ ڪماليت ٻڌائيندي لکيو، "حيدرآباد... پنهنجي شاعريءَ جي تاريخ ۾ ڪهڙا ڪهڙا اَرباب ڪمال شاعر ۽ نڪته نواز سخنور پيدا ڪيا آهن اهو داستان ڊگهو آهي، پر جيڪڏهن هي سوال ڪجي ته هن جي عهد ۾ سنڌي شاعريءَ ڪهڙي ترقي ڪئي آهي، زبان جي صفائي ۽ خيالن جي وسعت ڪٿي وڃي پهتي آهي ۽ شاعريءَ جا مختلف عنوان، حسن اُسلوب، بندش جي خوبي، مضمون جي بلندي. طرز ادا جي ندرت (نرالپ) محاورن جي ڪثرت، تخيل، تشبيهه، استعاره، جدت، جوش - بيان وغيره

ڪهڙي بلند پايه تي پهتا آهن ته انهي جواب ڏيڻ لاءِ وڌيڪ دردسري ڪرڻ ۽ ورق گردانيءَ جي ڪابه ضرورت ڪانهي. مسٽر عزيز جو ڪلام حاضر آهي، جنهن ۾ شاعريءَ جي هرهڪ پهلوءَ جا اهڙا لاجواب مثال پيش ٿيل آهن، جي هرڪنهن قادر الڪلام سخنور جي شعر ۾ هئڻ گهرجن."

بسمل وڌيڪ لکيو آهي، "عزيز صاحب حيدرآباد سنڌ جي انهن بلندپايه شاعرن مان آهي، جنهنجو هرهڪ شعر خود مقبوليت جو سرٽيفڪيٽ آهي...."

ان ۾ وڌاءُ ڪونهي ته ڪليات - عزيز عروضي شاعري خاص ڪري سنڌي غزل جي ترقيءَ جو اهڃاڻ ضرور ڏئي ٿو. پروفيسر جهمٽمل ڀاوناڻيءَ جيڪو عزيز جي عروضي شاعري جو شيدائي نه هو تنهن به پنهنجي ڪتاب "سنڌي شعر - عطر عروض" (١٩٥٤) ۾ ڪليات - عزيز جي گوناگون شاعريءَ ڏانهن اشارو ڪندي لکيو آهي، "اهڙا ڪابه عروضي شاعري صنف ڪانه آهي، جنهن تي اسانجي ليکراج ڪشنچند "عزيز" جو شعر جوڙيل نه هوندو. غزل ته اٺاهه جوڙيا اٿس پر مستزاد، ترڪيب بند، ترجيع بند، مثنويون، قصيدا، رباعيون ۽ ٻيا مڙيئي نظمي نمونا سندس ڪليات ۾ ٻين ڪتابن منجهه ملندا. مسمط مسدس کان وڌا بند، ٻئي ڪنهن سنڌي شاعر جا چيل نه هوندا ته عزيز ته اوس ئي آکيا هوندا."

ان حقيقت جي باوجود ڪليات - عزيز جي شايع ٿيڻ سان، ان ۾ جيڪا پارسيءَ جي ڀرمار هئي ۽ دقيق ٻولي ۽ عبارت هئي، تنهن انهي چڱي ڪلام کي، عام ماڻهن کي ته ڇڏيو پر ڪيترن عالمن ۽ ادب - دوستن جي به سمجهه کان ٻاهر ڪري ڇڏيو. انڪري ان تي لکي تنقيد ٿيڻ لڳي،

جڏهن عزيز خود به نومبر ١٩٦٣ جي "نئين دنيا" ۾ لکيو، "ڪليات عزيز جي شايع ٿيڻ کانپوءِ ڪن اُستادن ۽ ڪن بوالهوسن به تنقيدون ڪيون، مگر مون سنڌي جي ترقي تمام ڪري ڇڏي."

سنڌسڀان چوڻ ۾ ڪجھ وڌاءُ به آهي ڇو ته اُهي تنقيدون ڪري ٿي ڪليات-عزيز جڏهن مان هڪ پيپر بي. اي. لاءِ رکيل هو، سو بعد ۾ امتحان مان ڪڍيو ويو. ان باري ۾ ٻرڪ پروفيسر ايم. ايڇ. ناگراڻي لکيو آهي، "مونکي ياد آهي ته هن پهرين ڪتاب "ڪليات-عزيز" ۾ پنهنجي پارسي ۽ عربي علميت خوب ڏيکاري. اُن مان ڪي ٽڪرا ڪاليجي شاگردن جي ايپاس لاءِ رکيل هئا. ادي جيٺمل چيو ته مان هي پارسي ٽڪر ڪيئن پاڙهيندس. مان وري شڪارپور ڪاليج ۾ سنڌي پاڙهيندو هوس. مون پڻ اعتراض ورتو. اسانجي اعتراض هٽي هند ڪيو ۽ سنڌي پاس ڪرم (ڪورس) ۾ تبديل ڪئي وئي." (نئين دنيا - سپٽمبر ١٩٧١).

پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ وري "ڪليات" خلاف ٿيل واد وواد جي سلسلي ۾ عزيز جي پارسي آميز ۽ دقيق ٻولي ۽ عبارت واري شاعريءَ جي مکيه ڪارڻ تي روشني وڌي آهي. هو "ڀارت ۾ سنڌي ساهت سمالوچنا" ڪتاب ۾ لکيو:

"سنڌس پهرين مجموعي "ڪليات عزيز" تي سنڌ ۾ جڏهن چوٻول متو، تڏهن مون پڇيو مانس ته دوست اهڙا ڏکيا شعر ڇو ٿو لکين، ته اُتر ڏنائين، "ٻلاٽا مان ته جيئن سکيو آهيان ائين ٿو لکان. مونکي ته هيءَ طرز ۾ لکڻ اچي ٿي، ٻيو آءٌ ڇا ڪريان؟" تنهن کانسواءِ اها حقيقت وسارڻ نه کپي ته سنڌي شاعريءَ جي تاريخ ۾ وڏو حصو مسلم

شاعرن جو رهيو آهي، جيتوڻيڪ نثر نويسيءَ ۾ هندو ليکڪ
ئي ٻڙ رهيا آهن. سو ان ڏينهن جڏهن سنڌ ۾ عام مشاعرا
ٿيندا هئا، جن ۾ اڪثر مسلم شاعر ئي ڀاڱو وٺندا هئا ۽
حاضرين ۾ گهڻو تڻو مسلم جنتا هوندي هئي، اُنهن عزيز ئي
هڪڙو هندو شاعر هوندو هو جو فارسي طرز ۾ لکيل شعر
شدومد سان اچي پڙهندو هو ۽ ٻرڪ مسلم شاعرن واٽان به
کيس "مڪرر مڪرر" جو داد ملندو هو. اهيءَ قدرشناسيءَ
۾ عزيز جي شاهاڻي شخصيت، قدوقامت، ۽ ادب ۽ آداب
جي روش ٻڻ وڏو پارٽ ادا ڪيو، جن عزيز کي مسلم ادبي
حلقن ۾ پيارو بڻائي ڇڏيو."

ليکراج عزيز کي اُن زماني ۾ سندس پارسي آميز سنڌي
شعر لاءِ مسلم سماج ۾ جيڪو داد ملندو هو تنهنجي تصديق
مشهور ليکڪ ۽ کوجيڪ پير حسام الدين راشدي (مرحوم)
جي يادگيرين جي ناياب گرانٿ "هو ڏوٿي، هو ڏينهن"
(١٩٧٧) مان به ٿئي ٿي. هو لکي ٿو، "...شعر چوڻ جو
هندن کي سو ڏانءُ ڪو نه ايندو هو. ٻهراون شاعر جيڪو
مون ڏٺو، سو ليکراج ڪشنچند عزيز هو جنهن پنهنجي شعر
جا ڪتاب اُنهيءَ دور ۾ ڇپايا ۽ جنهنجي شاعريءَ ۾ فارسي
اکرن جي ڪثرت هوندي به اوريجنل خيال هئا ۽ پنهنجي
ماحول سان تعلق رکندڙ ڳالهين کي بيان ڪيو ويو هو..."

حقيقت ۾ عزيز واري وقت ۾ سنڌيءَ ۾ عروضي شاعري
جو شان شوڪت ئي پنهنجو هو. خاص ڪري سنڌي غزل تي
پارسي ۽ اردو جو اولڙو ئي اسرو هو. اهڙو ڪو سنڌي
شاعر ئي ڪو نه هو جنهن عروضي شعر نه لکيو هجي.
ڪيترن ئي شاعرن طرفان اخبارن ۽ مخزنن ۾، سنڌي شعر
مٿان پارسي وزن لکيل هوندو هو. اهڙي شاعريءَ، اُنهي

مواد ۽ ماحول بابت حسام الدين راشدي (مرحوم) مٿين ساڳئي گسرانت ۾ لکي ٿو، ''... شاعرن جي اوطاقن ۾ هندستاني شاعرن جا چند ديوان ڏسبا هئا. انهن ديوانن جي ذريعي سنڌ ۾ سنڌي غزل جو آغاز ٿيو.... انهن ئي ديوانن مان خيال، ترڪيبون، اشارا، ڪنايا، تشبيهون، رعايت لفظيءَ جا نمونا هٿ ڪندا هئا.... قافيا ۽ رديف به انهن منجهان ئي مهيا ڪيا ٿي.'' اهڙي تصديق اياز قادريءَ جي ٿيسز ''سنڌي غزل جي اوسر'' (١٩٨٣) ۽ عبدالجبار جوڻيجو جي ٿيسز ''سنڌي شاعريءَ تي فارسي شاعريءَ جو اثر'' (١٩٨٠) مان به ملي ٿي، جن عزيز ۽ سندس ڪليات جو ذڪر ڪيو آهي.

هرڪنهن شاعر تي پنهنجي وقت جي حالت، صحبت ۽ تربيت جو وڏو اثر ٿئي ٿو، جو هن جي شاعريءَ جو رنگ روپ سنوارڻ ۾ اهم رول ادا ڪري ٿو. ليکراج عزيز تي به حالت، پارسي جي استادن ۽ اديبن جي صحبت ۽ زمينداري ڪٽنب جي تربيت جو وڏو اثر ٿيو هو ۽ ان سان گڏ هن کي لڳي هئي محبت جي مرض. انهن سڀني ڳالهين کيس رومانيت جي ڌارا جي راهه جو پانڌيئڙو بڻايو.

رومانيت واري شاعريءَ ۾ جذبات، سچاوٽ، انفراديت ۽ رنگين تصور جي حڪمراني هوندي آهي، جيڪا ليکراج عزيز جي ''ڪليات عزيز'' تي به ڇانئي پيئي آهي. ان جو گهڻو حصو عشق جي موضوع وارو آهي ۽ ٻولي به پارسي آميز آهي، جا ڪيترن هنڌ ڏاڍي ڏکي به آهي. ڪليات جو ٻيو ڀاڱو ''مصر جي راڻي'' ۽ ''ڪيمياگر'' نالي ٻن مثنوين جو آهي ۽ پهرئين ڀاڱي جو گهڻو حصو غزلن جي ديوان جو آهي. ''ڪليات'' ۾ قافين ۽ رديفن جو ايترو ته خزانو پيل پيو آهي، جو مان ته سمجهان ٿو ڪنهن شاعر کي پنهنجي

پنهنجي لاءِ قافيي يا رديف ڳولڻ لاءِ تڪليف محسوس ٿيندي. سنڌي محاورا ۽ پهاڪا به هر صفحي تي پکڙيا پيا آهن.

ڪليات عزيز جو جهجهو ڪلام عشق محبت جي جذبي سان سرشار آهي. پر جڏهن اهو اجائي سجاوٽ ۽ سينگار، جوش ۽ جلوو ترڪ ڪري سادگي ۽ سچائي، سنجيدگي ۽ سنجم اختيار ٿو ڪري تڏهن اهو دلسوز ۽ دلڪش بڻيو پوي. عاشق جي بيقراريءَ جو بيان عزيز، ٻين گهڻن نمونن ۾ ڪيو آهي، پر غزل جي هيٺين شعرن ۾ اهو لاثاني آهي:

اکڙيون ڦرن ٿيون ڪنهن جي هي ڳولڻ لاءِ رات ڏينهن
گردش ڪٿان اچ آئي، هي ٻاءِ نگاهه ۾.
هن جي سوا اچي نه ٿو ڪجهه ٻيو نظر عزيز.
پنهنجو ڪو نور آهه، ڇڏي ويو نگاهه ۾.

محبت جي آگ، اندر جو اندر ۾ ڪهڙا پارڻ ٻاري ٿي، تنهن کي لڪائي ڪيترو لڪائبو، سو شاعر ڪهڙيءَ نه نزاڪت ۽ نفاست سان ٻڪ ٻردي ۾ بيان ٿو ڪري:

لوڪن کان لڪايم ٿي اگي، هاڻ ڪريان ڇا،
هڪ هڪ ٿي ڪليو درد، اٿي داغ بدن ۾.

محبوب جي نيڻن ۽ لبن جو جيڪو جادوئي اثر ٿئي ٿو تنهنجو ڪهڙي نه دلڪش نموني چٽر چٽي ٿو:-

”دل زندگي ۽ موت جي وچ ۾ اچي وئي،
قاتل ٿيس اکيون نه آٿس جيءَ جيئار چپ.“

عاشق جي عاجزيءَ، سڪ جي سوز ۽ معشوق جي حسن جي تصوير محاوريدار ٻولي ۽ انهيءَ سنڌي رديف سان هيٺين شعرن ۾ خوب چٽي اٿس. عاشق ڪسي منٿ منهن ڪندي وات ۾ آڱريون پنهنجي وڌيون آهن نه هن پنهنجان رلي

رلي ٻهرن ۾ لڳون پئجي، ويئون آهن. جيئن ته:

(١) زبان ۾ ڇا ڇپن ۾ ڇا، پئي ٻهرن هٿن ۾ لڳ
ڇڏي نوڪي لکي هر هر، رلي پالم پٽن ۾ لڳ.
(٢) هٿي دلڙي اڳيئي تير مڙگان جي ڦٽيل باقي،
اکين پاٽي سان چوراڻي وڌي دل جي ڦٽن ۾ لڳ.

اهڙي ئي ٻئي ڏکئي سنڌي رديف ۾ عاشق جي وصال ماڻڻ جي تمنا ۽ ٽڙڦ جو ذڪر هيٺين شعر ۾ ڪيو اٿس ته هو پرينءَ جي پيار، هن جي جتيءَ جي خاڪ ۽ اکين جي ڪجل ۽ وارن جي ڦٽي اٽڪي به حاصل ڪرڻ ٿو چاهي:-

چيم دلڙي پٽي ٿي يار جي ٻيزار ۾ ٽون ڦٻ
ڪجل ٿي پئجي اکڙين ۾ ڦٽي ٿي وار ۾ ٽون ڦٻ.

محبت ۾ ڦاسي واري دل جي دردناڪ حالت جو ورڻن به سنڌي قافين سان نهايت سليس ۽ سهڻي اصولي ۽ اصطلاحي ٻوليءَ ۾ ٿو ڪري. غزل جا ڪجهه شعر ڏسو:-

سينءَ ۾ جو ڦٽڪين ٿي مونجهي پاڙ پئي دل
آهي ڪا نئين اچڻي ڇا آفت جي چئي دل.
ڪير آهه جو ڪائي نه ٿو افسوس مٺم دوست
پر دل جو جگر ڏس نه ڪري اف ٿي ڏئي دل.
برباد ڪري مونکي ٿو برباد ڪيو پاڻ
نادان ڏٺم ٿو جيان نه، نادان جتي دل.

مٿين غزل ۾ پاڙ پئي، چئي، ڏئي ۽ جتي قافيا نج سنڌي سگهڙ سان ٺمٺار آهن ته معنيٰ جي موتين سان ڀريل آهن. ائين آهي ته ڪن. انهن قافين ۽ غزلن جي رديفن "لڳ" "ڦٻ" لي اها نڪا ڪئي آهي ته اهي ڪن-رس وارا ڪونهن يا اهي شاعرانا يا شيرين ڪونهن. اهي لفظ پنهنجي سر ڪن-رس يا ڪرنا مڌر نه هجن.

پـــر ليڪراج عزيز انهن ذريعي اصطلاحي ٻولـــيءَ ۾ جيڪو شاعراڻو خيال يا خمار پيش ڪيو آهي، سو هنجي شاعراڻي قوت، قابليت ۽ ڪماليت پسائي ٿـو جنهنجو ذڪر پارس جي اڄوڪي اعليٰ سنڌي شاعر شيام هنن لفظن ۾ ڪيو آهي:

عزيز جي عظمت جو بنياد آهي سنڌي زبان ۽ علم عروض جي باريڪين تي قابو، محاوره دار اصطلاحن ڀري ٻولـي، مان نٿو سمجهان ته جهڙس ڪنهن ٻئي شاعر استعمال ڪئي آهي ... دقيق وزن تـــي سخت زمينن ۾ عمدا غزل چيا اٿس. غـــزل جـــون ساريون نزاڪتون سندس **ڪليات** ۾ موجود آهن .... عزيز هڪ قادر الڪلام شاعر آهي.“

نرڪ ترقي پسند شاعر موتي پرڪاش نه ”ڪليات عزيز“ کي خيال ۾ رکي چيو آهـــي، ”سندس شروعاتي ڪـلام ٻوليءَ جي لحاظ کان دقيق هوندي به واهه مـان واهه واهه ڪيائو ڇڏي عشق.... ۽ محبوب عزيز صاحب جي ڪلام جون محبوب لوين وشيون هيون .... ان ۾ شڪ ڪونهي ته سنڌي ٻوليءَ جا هاڻوڪا ۽ مستقبل جا شاعر ”عزيز“ جي محبوب جا حوالا ڏيندا.“ *

ٻئي هڪ ترقي پسند شاعر ارجن شاد ڪليات عـزيـز ۾ ڏاڍ محبوب کي ڪيل شڪايت واري غزل ”مري ويندا سين“ کـان اتساهت ٿي ساڳئي بحر وزن ۽ قافيي سان اڄ جـــي محبوب کـــي ڪيل شڪايت وارو غزل ”هليا ويندا سون“ لکيو هو.

عزيز جي غزل جا ڪجهه شعر هي آهن:-

”هجر جا سڀ سهي آزار، مـــري ويندا سين،
دل ائي ٻئو رکي اي يـار، مــري ويندا سين،

---

* سنڌو ڌارا (هفتيوار) ١٢-٩-١٩٧١

آ، گلي لڳ اچــي دلدار، مـــري ويندا سين،
زندگي صرف ٽي ڏينهن چار، مري ويندا سين."

شاد جي غزل جا ڪجهه شعر هي آهن:-

"آءُ ٻوليا ته ڪريون پيار، هليا ويندا سين،
ڪيسين هتي رهيو ڀلا ڏار، هليا ويندا سين.
جا گهڙي گذري، ڪري ڪين ٿي شال موٽي،
زندگي آهــ گهڙيون چار، هليا ويندا سين. *

البت عزيز جي عشقي شعر جي وڏي خامي اها آهي جو هن جو محبت جي باري ۾ جيڪو تصور ڏنل آهي سو ذري گهٽ روايتي آهي- جهڙو ان پارسي، اردو شاعرن وارو، جيڪي خيالي مذڪر معشوق جي حسن ۽ بي وفائي، فراق ۽ وصل، ناز ۽ نياز نسبت ٿي شعر چوندا هئا. ان تصور موجب معشوق جي ملڻ سان مقدر بدلجي ويندو آهي ۽ ان پٺيان دل، ايمان سڀڪجهه گهوري قٽو ڪيو آهـــي. عاشق، معشوق جي ناز تان، نياز وچان سڀڪجهه نڇاور ڪري ڇڏيندو آهي. عشق جي غم ڪي وٺي، عمر گذاري ڇڏيي آهي يا معشوق جي زلفن ۾ وهڻ سان آرام ملي ويندو آهي وغيره. خود عزيز جي لاءِ به مذڪر فعل ڪم آندل آهي. ليڪن اڄ عشق جي بـــاري ۾ اهو جهونو روايتي تصور بدلجي ويو آهي.

اڄ خيالي مذڪر معشوق جي جڳهه، هڏ ماس جي پتليءَ ورتي آهي، جنهن سان محبت ۽ ربط ۾ ٻه مکيه رنڊڪون آهن- سماجڪ ۽ آرٿڪ پڌن. اُهي ٻئي محبت روپي محلات جا دربان آهن، جنڪي هٽائڻ سان اُنکي حاصل ڪري سگهجي ٿو. اُها ڪا پري پيڪر يا سونهن جي ديوي ناهي، پر اها

* نئين دنيا مخزن ڏياري نومبر ١٩٥٨

مرد جي همسفر عورت آهي.

اڄ اسان کي ٻيو عشق جو غم نٿو ستائي، پر جهان جا ٻيا به ڪيترائي غم آهن. عشق اڄ عيش جي چيز ناهي، بلڪ هڪ ضرورت آهي، اهڙي جهڙي روٽيءَ جي، علم جي يا اجهي جي ضرورت آهي. عشق جي ضرورت ٻين ضرورتن سان گڏيل ٿيڻي آهي.

عزيز به عشق کان سواءِ ٻين ڳالهين جي اهميت محسوس ڪري انهن لاءِ شعرگوئي ڪئي آهي. اها ڪليات ۾ به قلمبند آهي. البت اها ٿوري آهي، جا سليس ۽ سهڪ ٻوليءَ ۾ به آهي. اهو ڪلام سنڌ جي لوڪ ڪهاڻين، ملڪي حالتن، انساني قدرن ۽ قدرتي نظارن بابت آهي.

لوڪ ڪهاڻين وارن ڪردارن جي ٻولي نه رڳو ٺيٺ سنڌي آهي، پر سنگيت ڀري به آهي. سهڻي ميهار، ليلا چنيسر ۽ عمر ماروئي جي قصن بابت چيل غزلن جا ڪجهه شعر ڏسو:-

١- محبت ۾ مٺي **ميهر** جي نارن جهڙن لوڻ گهرجي
ڇڏي پيڪي جي پر واهڙ ۾ واهر ريءَ ورڻ گهرجي.

٢- مٺو موڙهي لون وجهه مڇ ۾ انٽي جي داسڙي سان دل
چنيسر چت ڪٺي جنهن کان سو جر ۾ ٿي ڄرڻ گهرجي

٣- ڪٿي جيڏيون ڪٿي جهالڪي، ڪٿي ساڄن ڪٿي سانگي
جيئڻ جاڙ آهي هاڻي، لوڙ ڪاٿين چون نه ٿا ڏيندڙيس.

ملڪ ۾ ان وقت جيڪا فرقيوار ناسازي آهي، تنهن اسان جي شاعر جي جيءَ کي به جهوري وڌو آهي. هو هندو مسلم نفاق لاءِ ڏاڍو دکي ٿي اتفاق (ايڪتا) لاءِ التجا ڪري ٿو ۽ ان سري سان وڏو مسدس لکي ٿو. مذهب جي

رواداريءَ لاءِ به جدا نظم جوڙي ٿو. اُن سان گڏ ان اتفاق
جي جڙ اڳرائي ايشور ۽ الله ۽ انهي الهام ۾ انساني اندوشواش
قسمت ۽ قيامت جو ڀرم ته هڪ عاليشان رڪاوٽ ۾ ٿي پوي
پوري ٿو چڙي. ڏسو هيٺين "اتفاق" نظم ۾ ڇا ٿو چوي:-

١- وڏي رت پاڻ ۾ پنهنجا ٿي پنهنجن کي ستائن ٿا
... پڻ جي حال ڀهتر ٿي اندر جو سڪ ڦٽائن ٿا.
٢- رياض اتفاق اڄڻ سان ٻوي قوم وڃي سڀ
اتفاق- قوم کان اڄ آبروي قوم وڃي سڀ.

"مذهب" شعر ۾ عزيز چوي ٿو ته ڌار ڌار ڌرم هڪ ندي ۽ ساگر جون لهرون آهن، جن ۾ ڪو به فرق يا ڀيد ڀاو ڪونهي ۽ هڪ ئي اصول ۽ آدرش ۽ منزل مقصد اٿن:-

"دنيا ۾ ڪائي شيءِ به ٻئي بي طرح نه آهه
سڀ جو اصول آهه ٿيو هڪ، ڪو فرق نهاهه
ٻئي ندي ٿي وهڪ جي هڪڙئي لهر سان
اکري جبل منجهان ٿي ملي پنهنجي ٻهر سان

ڇٽن سٽن جي هيٺين رباعيءَ ۾ ته عزيز عمل ۽ عقل جي خيال کي اهڙين سمايو آهي جئن ڪو ساگر هڪ گهاگهر ۾ سمائجي:-

"هڪ ڏينهن ٻڌون پيا ته قيامت ٿيندي
عملن جي عدالت ٿي ته قسمت ٿيندي
قسمت ٿا چون ڪم ٿي ڪرائي جڳ ۾
قسمت کان ٿيا ڪم، ڇو عدالت ٿيندي؟

عزيز "ڪليات" ۾ هڪ طرف فرقيوار ساز سلوڪت جو سنيهو ڏئي ٿو ته ٻئي طرف ديسواسين کي پنهنجي آزادي اوج ۽ اقبال کان آگاهه ڪري ٿو ته ڌارين جي غلاميءَ جو گهانگهو لاهڻ لاءِ پنهنجي جند جان قربان ڪرڻ لاءِ به

جاڳائي ٿو. غلاميءَ ڪري ڀارت جي وچائل ٻراچين شان مان ٿي اُرمان ظاهر ڪندي للڪاري ٿو:

(۱) ڀارت سڪندري سا قسمت ڪٿي آ لڀندي
عبرت جو آئيدو هٿي صورت ڪٿي آ لڀندي
(۲) ڪاڏي ويا سونا ڪوچا، هرڪنهن کي همت ٽنگين ٿو
هيرن ۾ ٿي تُرئين تون دولت ڪٿي آ لڀندي.

”ديس جو ويچار“ واري گيت - ڪولا جو ته هڪ هڪ بند قوميت جي جذبي سان سرشار آهي. رڳو هڪ بند ئي ٿي قناعت ڪجي ٿي:

خاڪ - وطن تي جن جند واري
جيوت ان جي ٿي سوڀاري
مـرندي جيئرا ٿيا چـوڌاري
ڳائن ٽن جا گيت هزار - ديس جو ڌر ويچار دل ۾

وطن جي هيٺين حالت ۽ آزاديءَ بابت سوچيندي ليکراج عزيز، مزدور ۽ مظلوميت تي به سوچي قلم هلائي ٿو. اُن لاءِ انصاف، عزت، برابري ۽ برادري جهڙن انساني قدرن جي حمايت ڪري ٿو. ”مزدور“ نظم ۾ چوي ٿو:

انگ اُگهاڙي ۽ بـکئي پيٽ لئه حيران آهي،
زندگي هن کي ڏکي، موت تنهن آسان آهـي.
چٽن پٽسن جي ڪمائي لئه ڪڙهي ڏينهن سارو،
پـاڻ جهڙن جي اڳيان ڦرندو وتـي ويچارو.
ساري دنيا جو آهي جنهن تي ٿيو دارومـدار،
هـاءِ! مـزدور رهي سو ٿو جهان ۾ لاچـار.
ڪو نه هنجو ڪو رهيو آهي ڪٿي عز و وقار.

اُن صدي کان اڳ لکيل ”مزدور“ تي هن شعر جهڙو سنڌ ۾ لکيل ٻيو ڪو هڪ اُن شعر هجي نه هجي، خود اُنوقت

هندي ۽ اُردو شاعريءَ ۾ به مزدور تي لکيل شعر ڇپبا پيا نظر ايندا. عزيز جو هي شعر اسالڪي اُن زماني ۾ هندستان ۾ شروع ٿيل ترقي پسند ليکڪن جي هلچل جو اثر ٿو لڳي.

عزيز طوفان نه رڳو مزدور واري متعين نظم ۾، پر ڪٿي ڪٿي غزلن ۾ به انساني قدرن جي حمايت جي جهلڪ نظر اچي ٿي. پر ٽن نظمن ۾ انهن قدرن جو ظاهر ظهور ذڪر آهي. انهن مان ٻه ”اُڇڪ“ ۽ ”مالا“ نظم ته اڄ به مقبول آهن. ٽيون ”فلسفهٔ زندگي“ پارسي آميز هئڻ ڪري گهٽ مشهور آهي. اُنهي آخرين بند ۾ دنيا لاءِ مشعل ٻارڻ جي هدايت ڏئي ٿو:

”روشني چاهين ڏيڻ دنيا کي هيءُ ٿي مشتعل -
شمع وانگر بزم-عالم ۾ جلاءِ پنهنجي دل.“

”اُڇڪ“ جي پهرين ٻن مصرعن ۾ ئي اُنهي عظمت جو ڇا ته اظهار ڪيو اٿس:

”اي نار من لئي جا، اي غمزدن جي راحت -
اندر جي آرسيءَ جي صورت جي آهين مورت.“

”مالا“ نظم جو هڪ هڪ بند هنجي مهانتا جي مهما ٿو ڳائي ته، اُهو لفظن ۽ اصطلاحن سان به ٿمتار آهي. چوي ٿو:

١- ”آب-حيات کان گهٽ جيجل! نه تنهنجي اُلفتي -
ٿي زندگيءَ جو چشمو تنهنجي ڪنار مالا!

٢- جيجل جي هنج هندورو آسيس آهي لولي -
لوڏي سمهاري سک سان ڇاتيءَ جو هار مالا!

”ڪليات“ ۾، شاعر غزل گوئي کانپوءِ فطرت نگاري ۾ ئي پنهنجي فني قوت ۽ شاعراڻي عظمت پساڻي آهي. بهار، برسات، آسمان، سج لهڻ، اُڀرڻ، چاندوڪي، تاج محل،

حيدرآباد وغيره جي من موهيندڙ منظرڪشي ڪئي آهي.
رڳو ان بيت ۾ بهار جو ڇا ته نزاڪتدار اظهار ڏنل آهي.

١- آيو ڪٿي بهار چمن ۾ هزار گل-
ٽارين تي ۽ پنن تي ٽڙيا بيشمار گل
٢- پاتو ڪنوار- باغ جي ساوو نئون لباس-
سينگار ڪيا وٽن ته ٽڙيا زيبدار گل.

برسات وقت وڄن جي چمڪاٽ ۽ آواز ۽ ڪڪرن جي گجگوڙ جو عزيز ڇا ته رنگين تصور پيش ڪيو آهي:-

١- بجليون برق تبسم ڪان ڪئي ٿيون ڪرن،
حورن بي ساخته جنت ۾ ڪڙيون بيٺيون ڪلن.
٢- بادلن جو هي گجڻ ۽ هوا هوا جا گهوگهاٽ،
ساز سارنگيون وڄائي ٿو فلڪ ڪايو ٽاٽ.

شاعر "آسمان" واري شعر ۾ سج اڀرڻ ۽ لهڻ جي گهڙي ته دلپذير تصوير ڪشي ڪئي آهي:-

سج لٿي ڏينهن جي محفل ڪي اي فلڪ مچايو
پر وقت شام اُن ڪئي تير- فراق گهايو،
جنهن لڳندي خون هنجي سڀ جسم جو وهايو،
ايوان لال اُڪان لٿهنجو نظر ۾ آيو.

تاج محل جو سهائي رات وقت، سڪٽين ڇڱن سٽن ۾ ئه ڇا ته سهڻو چٽر چٽيو ويو آهي:-

سنگمرمر ۾ جي لنبڙا ٽا جواهر جهرڪن،
چڻ سهائيءَ ۾ ٽيا رنگين ستارا روشن
قسمين قسمين جي مجهس لعلون هٽي هٽ پسجن
چٽڪ بلور جي فانوس ۾ شمعون ٿيون ٻرن.

چانڊوڪيءَ واري نظم ۾ وٽن ٽڻن، ٻهرن ٻهرن تي چانڊاڻ روشنيءَ جي راڄ جي، عزيز اُها جاندار عڪاسي ڪئي آهي

جو پڙهندڙن کان ازخود واهه واهه نڪري وڃي:-

ڏس وڻن مان ڇڻي ٿو نُور انهن
ڇڻي ڇاٽيءَ مان ميهن پوي جنهن
لهرون پاڻيءَ ۾ اٿين ورڪن ٿيون،
گويا تلوارون رڻ ۾ چرڪن ٿيون.

هيراباد جهمڪي حسن ۽ فئشن ۾ پئرس سان برميچيندڙ ليکيو ويندو هو ۽ جتي اسانجو سهڻو شاعر پاڻ رهندو هو، تنهن تي لکيل قصيدي ۾ ڪيل منظر نگاري مبالغہ آميز هوندي به، وڻندڙ آهي:-

١- هر در و ديوار تي سون چانديءَ جي جڙت
قصر فردوس برين گهر ٿيو هيراباد جو.
٢- رشڪ کان ٿي ٿو پوي ڇهرو شفق جو پڻ سفيد
ڪهڙو سهڻو صبح جو منظر ٿيو هيراباد جو.

عزيز جون ”ڪليات“ جي پٺين ڀاڱي ۾ مصر جي راڻي ۽ ڪيميا گر نالي مثنويون ڏنل آهن. عزيز کان اڳ فقط ٻن ٽن سنڌي شاعرن هڪ هڪ مثنوي لکي هئي. پر جديد شاعرن ۾ عزيز ئي آهي جنهن ٻهراڻي مثنوي لکڻ جي شروعات ڪئي. هو مصر جي راڻي (پيو ڇاپو) جي مهاڳ ۾ لکي ٿو ته ”مثنوي جي ٻهراڻي خوبي آهي.... ڪهاڻيءَ جو سلسلو.... ٻي خوبي آهي صورت نگاري يعني اکين آڏو صورت حال هوبهو ڦرڻ لڳي.... انڪانسواءِ اندر جا اڌما ۽ اڌڪا.... سرل ۽ زوردار طريقي سان ادا ڪجن....“

پر ”مصر جي راڻي“ ۾ ڪهاڻيءَ جو سلسلو ۽ صورت نگاري هوندي به اها اثردار ڪانهي. ڇو ته اُها **سرل** ۽ زوردار طريقي ادا ڪيل ڪانهي. هڪ ته ڪهاڻي صفا ڏاڍي آهي، ٻيو ته اُنجي ٻولي، ڪليات جي ڪافي غزلن جي

بيت ۾ گهڻو ڏکي هوندي به پارسي آميز آهي. موضوع
به مکيه طرح عشق محبت وارو آهي. ان سان گڏ محبت
جي ڪري جنگ جو به چڱو ذڪر آهي. ته به نه کهاڻيءَ
سان ۽ نه ان جي بياني ٻوليءَ سان ڪا پنهنجائي محسوس ٿي
ٿئي. ”ڪيمياگر“ جي آکاڻي به اردو تان ورتل آهي ۽ آهي
به تمام مختصر. انڪري خاص اثردار نه ٿي لڳي. اها به
”مصر جي راڻي“ مثنوي ۾ جيڪڏهن اهو ئي قصو مصر
ديس جي بدران سنڌ جو نه ته هند جو ٿي هجي ها ته
ضرور دلچسپ لڳي ها ۽ اهڙا محبت ۽ جنگ جا قصا اسان
وٽ نه جام آهن. انڪري ظالم ۽ مظلوم جي جنگ ۽ ملڪي
محبت جي جذبي وارا ٿورا سليس بيان ٿي متاثر ڪن ٿا
جو ان زماني ۾ اسانجو ديس پڻ ڌارين سان جنگ جوٽي رهيو
هو. جنهن هيٺيون ڪجهه مصراعون ڏسو:-

١- ڪريو سر باز سر قربان وطن تان،
ڪٽو سانگو سراسر جان و تن تان.
٢- لڙائي کيل آهي ٻارن جو ٿيندي،
جتي آزادگي خطري ۾ ايندي.
٣- مرڻ پنهنجي وطن لئه مان آهي،
بهادر لئه وڏو اِي شــان آهي.
٤- جهلڻ سيني ۾ خنجر ناهه دشوار،
غلاميءَ ۾ جيئڻ بـــر آهـه آزار.
٥- چڏي عزت جيئڻ بيڪار آهي،
مرڻ ان کان چڱو صدبار آهي.
٦- اٿو ايمان فقط حب الـــوطن ۾،
رکو ويساهه پـــارو هن سخن ۾.

سراسري طور ڪليات ـ عزيز نه رڳو شاعر جي شخصيت،
علميت ۽ ادبيت جو پر ڪجهه پنهنجي وقت جو به آئينو آهي.

باب (۵)

ادبي مضمون نويسي

ڪليات عزيز جي اشاعت کان ڪجهه پوءِ ۱۹۴۱ ۾ ليکراج ڪشنچند جي مضمونن جو مجموعو "ادبي آئينو" شايع ٿيو جنهن کيس مضمون نويسن جي اول صف ۾ آڻي بيهاريو. هن کان اڳي عزيز نثر جي هڪ اهم شاخ ناٽڪ نويسيءَ کي اوچ ڏني هئي ۽ ۱۹۳۱-۱۹۳۳ واري دور ۾ هڪ اٺ پنيان ٿي تفصلا وڏا ناٽڪ لکي ۽ اسٽيج تي پيش ڪري پاڻکي سليس ۽ سٻڪ سنڌي لکندڙ سقل ناٽڪ نويس ۽ سڌ ڪيو هو. ان زماني ۾ ئي هن مضمون نويسيءَ تي ۽ قلم هلايو هو. سندس مضمون ٻين ڪتابن ۾ به اچي لڳا هئا، جيڪي اڳيئي ڇپايو ويو آهي. انهن مضمونن جي ۽ سنڌي ٻولي ۽ عبارت ناٽڪن جي ٻولي ۽ عبارت وانگر سليس هئي.

"ادبي آئينو" ۾ ۲۹ گوناگون موضوعن جا مضمون هئا. انهن جي ٻولي مائيدار ۽ محاوريدار هئي ۽ عبارت ادبي ۽ عالماڻي هئي، جيڪا سنڌي ۽ پارسيءَ جو مٺڙو ميلاپ آهي. هيءُ ڪتاب نه صرف پنهنجي زماني ۾ پر اڄ به سنڌي مضمون نويسيءَ کي اوچ ڏيندڙ هڪ اهم اضافو ليکجي ٿو. ان وقت کان ورهاڱي تائين: "ادبي آئينو" سان ڀرمچيندڙ مضمونن جو مجموعو اڪڙ ٻڪڙ اڪتو

هوندو. سنڌ سرڪار جي ادبي صلاحڪار بورڊ عزيز جي ان ڪتاب کي ١٩٤١ ۾ انعام به عطا ڪيو هو، جڏهن ڪيس ”ڪليات عزيز“ ۽ ”غريبان مار“ (ناٽڪ) کي به انعام مليا هئا.

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي پنهنجي ”نثر جي تاريخ“ ۾ ”ادبي آئينو“ جي الهاسڪ ۽ ساهتڪ ڪٿ ڪندي لکيو آهي، ”ٻين مضمونن جو مجموعو جنهن لاءِ ساڳئي سال سرڪاري ادبي بورڊ جو انعام ڏنو ويو هو، سو ليکراج ”عزيز“ جو ”ادبي آئينو“ (١٩٤١) هو، جنهن صاحب نثر ۾ طبعيت آزمائي، ثابت ڪري ڏيکاريو ته هڪ ڪامياب ناظم، ڪامياب ناثر به ٿي سگهي ٿو ۽ شاعراڻي پرواز ۽ رنگين زبانيءَ سان نثر کي به سينگاري سگهجي ٿو. هن ڪتاب ۾ عزيز صاحب پنهنجي دستوري فارسي آميز ڳوري عبارت کي گهٽ دقيق بڻايو هو ۽ هر وشيه جي اپٽار، پنهنجي احساس ۽ جذبن ذريعي اهڙي اثرائتي ڪئي هئي جو هيءَ ڪتاب تحقيق لکندڙ جي حيثيت (شخصيت؟) جو آئينو بڻجي پيو.“

پروفيسر ملڪاڻي وڌيڪ لکي ٿو، ”منجهس هر قسم جا بياني، مذاقي، ادبي، فيلسوفاڻا مضمون هئا، جي سڀ موزون اصطلاحي ٻوليءَ ۾ پيش ڪيل هئا... هن ڪتاب ته سنڌي مضمون نويسيءَ کي چڱي اوج ڏني...“

ليکراج ”ادبي آئينو“ جي مهاڳ ۾ لکيو هو، ”هي ادبي آئينو منهنجن ٿورن پريشان خيالن جو مجموعو آهي، جنهن ۾ خيالي، بياني، مذاقي ۽ فيلسوفاڻا مضمون درج ٿيل آهن.“ ليکڪ مضمون نويسيءَ جي اهميت پڌائيندي لکي ٿو، ”مضمون نويسي اهڙو شريف فن ۽ اهم شغل آهي جنهن ذريعي بلند خيالي ۽ اعليٰ ترقيءَ ڪانسواءِ ملڪ جي اخلاقي،

پڳھتي، معاشري ۽ نمدالي خدمت ڪرڻ جو عملي موقعو
ملي ٿو ۽ ماڻهو پنهنجي روحاني جذبن ۽ دلي خيالن جي
پوري پوري ترجماني ڪري، پنهنجي آواز کي ملڪ جي
ڪن تائين پهچائي، مثل ديس ۾ همت ۽ جوان مرديءَ جو
روح ڦوڪي اُن کي زنده بڻائي ٿو...“

مٿين بيان مان ظاهر آهي ته عزيز مضمون نويسيءَ کي
ملڪي خدمت جو وسيلو سمجهي ٿو، ان ڪري ئي هن جدا
جدا وشين وارن مضمونن ۾ انساني زندگيءَ جي ڀلائيءَ لاءِ
ڪو نه ڪو نقطو پڌايو آهي، پوءِ ڀل ته مضمون خيالي هجي
يا بياني، فلسفائو هجي يا شاعرائو، علمي هجي يا اخلاقي،
ملڪي هجي يا مذاقي. هن جهڙن چٽائيءَ ۽ صفائيءَ سان
پنهنجا خيال سنڌي سهڻين عبارت ۽ سپڪ سنڌي ٻوليءَ ۾
پيش ڪيا آهن، سي سچ پچ قوم جي ڪن تائين پهتل آهن.
ان ڪري ئي اُن زماني ڪانوني اڄ تائين ”ادبي آئينو“ جي
مضمون نويسيءَ جا مثال ۽ حوالا ڏنا ويندا آهن ۽ اُن ڪتاب
جا ڪافي مضمون سيڪنڊري درجن ڪانوني ڪاليجي درجن
تائين درسي ڪتابن ۾ پڻ داخل ڪيا ويا آهن.

عزيز هڪ ئي وقت شاعر به هو ته تنقيدنگار به هو ته
ٻوليءَ جو ماهر به هو. ان ڪري هن نه رڳو ٿورو ۽ اوک
دوک ڪري وسيع موضوع جي درياهه کي دکيءَ ۾ سمايو آهي پر
اظهار کي به اصطلاحي ۽ ڪوتامه بڻايو آهي. ڏسو ”سهاني
رات“ مضمون ۾ چا ته نقاشي ڪئي اٿس: ”ڪڏهن ڪڏهن
لهندڙ چنڊ چڊي چمر جي نقاب مان لڄاري ڪنوار وانگر
لياڪا پائيندو آهي، اڏهن ڪيئن ته سنڌس نور ڪڪر جي
گهونگهٽ مان مشعل مثل پيو ٻرندو آهي ۽ سنڌس جوڀان
سڄي ڪڪر ۾ صاف سڄيءَ جي ڪرن جيان پيا
پاسندا آهن.“

خيالي مضمون ”اُميد“ ۾ چوي ٿو، ”سنسار ساگر ۾ لُڏندڙ ڦرهو ٻُڏندڙ کي بچائي ٿو ۽ لُڏندڙ ٿورو تصور ئي اَگهي کي سگهو، مفلس کي جيئرو، فقير کي امير بڻائي ڇڏي ٿو.“

”سج جو اُلهڻ“ مضمون ۾ ٻهاڙي کهڙي نه معنيٰ ڀري ڪئي اٿس: ”قدرت لهڻي ۾ کهڙا نه نيرنگ ڪري ٿو ڏيکاري! مگر سندس ڪارروائن جي دفتر جو ورق ورق صبر ۽ تحمل جي عجيب سبق سان سينگاريل آهي.“

”جيئڻ سو هرڻ هماءُ“ واري مضمون جي هڪ جملي ۾ کهڙي نه فطرتي لوچ ۽ جد وجهد جو فلسفو ڏنو اٿس: ”جيسين پانڌيڙو جيءَ کي جفا ڏيئي، ساهه جو سانگو ڇڏي، جهڙين نه جهاڳيندو، تيسين سنسار ساگر ۾ مطلب جو موتي هٿ نه ايندس.“

”عشق جي زباني“ واري مضمون جو اُتم هنن لفظن ۾ ٿو ڪري: ”اِهي پنهنجن دعويدارن جا ڏاڍا ڏکيا امتحان وٺي ۽ انسان جي دل کي قرب جي ڪٺاريءَ ۾ قابو ڪري، آزمائش جي آڳٺيءَ ۾ وجهي، سون ڪري ڪڍي ٿو.“

”ساميءَ جا سلوڪ“ عالماڻي مضمون ۾ هنجو سنيهو ڪيئن نه پنهنجي عاشقاڻي ٻهڳڻي ٻوليءَ ۾ ٿو ڏئي: ”سامي صاحب معرفت جي ميخاني جو ساقي ٿيو ويٺو آهي ۽ سلوڪ جا پيالن تي پيالا ڀري پيو پياري.“

”علم، ادب ۽ زبان“ واري ساهتڪ مضمون ۾ عزيز ڪيئن نه آخرين جملي ۾ انهن جي اهميت ٿو جتائي: ”علم، ادب ۽ زبان قوم جو روح آهن ۽ جنهن قوم جو روح مرده آهي اها لوٿ برابر آهي ۽ لهوارو لڙهيو وڃيو تڪراڻ ۾ غرق ٿئي.“ هي لفظ نه اڄ به نت نوان پيا لڳن.

”شعر و شاعري“ مضمون ۾ شاعر جو چٽر چٽڻ لاءِ ڇا نه

هڪ سٽ کي استعارن سان سينگاريو اٿس: ”هيءَ ڌرتي به هند ۽ ڌرتي به وقت پاڻ ۾ هڪ آباد محفل آهي، جنهن جو روح به پاڻ آهي، شمع به پاڻ ته پروانو به پاڻ.“

”اتفاق“ واري ملڪي مسئلي جي مضمون ۾ ايڪتا جي اهميت پڌائيندي چوي ٿو: ”اي اتفاق! تنهنجي قدم پوندي ئي قوم مان بزدلي، ڪاهلي، بي عزتي، غلامي ۽ بداخلاقي جهڙا منحوس مرض هميشه لاءِ نڪري وڃن.“

پر ان هندو مسلم نفاق جي پس منظر ۾ لکيل ”لطيفي لاٽ“ مضمون ۾ نه رڳو اتحاد جي اهميت چٽيءَ طرح سمجهايل آهي پر شاهه لطيف جي ڪلام کي نئين زماني جي نگاهه سان ڏسڻ تي زور ڀريل آهي. ليکڪ چوي ٿو: ”هيستائين شاهه جي رسالي کي فقط سلوڪ ۽ تصوف جي نگاهه سان ڏٺو پئي ويو آهي... منهنجي خيال ۾ شاهه جي ڪلام تي نئين سر نگاهه وجهڻ ۽ ان تي ٻيهر غور ڪرڻ جي ضرورت آهي... مذهبي بشريت (انسانيت) وطنيت، قوميت، حريت (آزادي) جي تعليم سان گڏ محنت ۽ عمل ڪرڻ جي به بار بار اپٽار ڪيل آهي... جيڪڏهن شاهه جي ڪلام تي فقط تصوف جو رنگ چڙهيل هجي ها ته هو هر دلعزيز نه ٿي سگهي ها، چاڪاڻ جو ڪو به ڪلام جي پنهنجي زمين، زمان، حال، قال جي موافق نه هوندو ته هموطنين کي دلچسپ نه لڳندو ۽ نه ڪا دلربائي پيدا ڪندو... تنهن ڪري شاهه جهڙي لاثاني شاعر... جي ڪلام مان پورو پورو فائدو وٺڻ گهرجي جيئن هنجي عالمگير عشق جي چڻنگ اسانجي چوليءَ پوي ۽ اسين هڪ ٻئي کي ولين وارا ور وجهي، ڳلي لائي، وڇوڙي جون سؤ سالن واريون سڪون لاهيون ۽ وطن جي باغ ۾ پکين وارا مٺا ڪري ديس جي بهار جا روح

ريجهائيندڙ راڳ ڳائيون.....“

هي مضمون نه رڳو ”ادبي آئينو“ جو پر اڄ ڏينهن تائين شاهه جي ڪلام کي، رڳو تصوف جي نگاهه سان ڏسڻ جي مخالفت ڪندڙ مضمونن ۾، هڪ بهترين مضمون آهي، جو اڄ به اڌ صدي کان بعد معنيٰ ڀريو لڳي ٿو. هن مضمون جو سنيهو، اُن وقت ڦهليل ترقي پسند ويچارن جو اهڃو هو، جن کان ڪي ٻيا بزرگ ليکڪ به متاثر ٿيا هئا.

ادبي آئينو ۾ گهڻن مضمونن سان گڏ پنج مذاقي مضمون به آهن:- منهنجي نئين ٽوپي، مان جيڪر ڪارو هجان ها، رانگ ۾ ڀنگ، جيون جت ۽ مقاطعن جو نيلام. اهي سڀ دلچسپ ۽ ڪامياب آهن. انهن مان ظاهر آهي ته عزيز کي مذاق لئي به دست رس هئو. البت ان مذاقي لکڻيءَ جي ڪجهه جهلڪ سندس ناٽڪن مان ملي ٿي ته طنزي قوت جي جهلڪ وري ڪلياتِ عزيز مان ملي ٿي. پر عزيز جو مڪمل مذاقي روپ هنن مضمونن مان ئي سڌ ٿئي ٿو. سندس کان همعصر ليکڪن کي اهي مذاقي مضمون وڌيڪ وڻيا هئا. عزيز انهن مضمونن ۾ مذاق صرف مذاق لاءِ نه ڏنو هو. پر اُن پٺيان هڪڙو سماجي مقصد رکيل آهي، جنهن چاچي چٽي نه ڇهنڊڙي به پاڻي.

”منهنجي نئين ٽوپي“ مضمون ۾ هندو مسلم ٻنهي پاسن کي ننديو اٿس، جيڪو هڪ هندوءَ طرفان، سياري لاءِ مسلمانڪي ٽوپي ڪمائتي سمجهي، پائڻ ڪري، پڌرو ٿيو آهي. اُن سان گڏ انگريزن جي نقل ڪرڻ واري ذهنيت کي به بي نقاب ڪيو اٿس. چوي ٿو: ”اسين انگريزن جي لباس جو نه ڇا مگر ساري هلت چلت جو پورو پورو نقل ڪري رهيا آهيون، تنهن هوندي به ڪو مائٽ يا دوست ٽوڪي ٿو، .... پر

اسين هندو مسلمان ٻانر صدين کان هڪ ٻئي جا ڀاڙيسري
آهيون ... سي هڪ ٻئي جي ٿوڻي ٻاڻڻ لي ڪيئن نه ٻڌهنجي
ملڪي ٻانن کي نفرت سان ڏسي ٿو ڪيون ٿا."

"مان جيڪر ڪارو هجان ها" ۾ گوريءَ ڇوڪريءَ لي
ڪرو ر ڪرڻ وارن جي ڪل اڏائي ائس. ليکڪ چوي ٿو:
.... هر ڪو اڇي ڇوڪريءَ وارو ٻاٻڪي سهڻن جو سودار ٿيو
سمجهندو ۽ ٻائيندو ته آءٌ ڪا اعلهه چيز ۽ ڏسين ڏيئو آهيان.
اڄڪلهه گرو گنجو، لـلو ٻڌڙو، ٿيٺو ٿندڻ جيڪو گهران
رسي، سو چن جا چت چٽي ٻاڻ کي ٿيو اڇو ٻدائي.

"رنگ ۾ ٻدگ" مضمون ۾ مذاقي نوع ۾ ڳوناٽي جيوت
جي هڪ جهلڪ ڏنل آهــي. شڪار ڪرڻ وقت ٻرسات
ڪيئن رنگ ۾ ٻدگ وڌو ۽ ڪيئن اهــو وقــت ڪچهرين ۽
ڪافـين ۾ گذاريو لڌهنجو عزيز نيمت ڳوناٽي سنڌيءَ ۾ چٽو
چٽيو آهي. لکي ٿو: "اوهيڙن جي اوڪ لڳي وئي، ڇوڏس
ميدهن ٿهه ٿهه ٿمڻ لڳو. نران ۾ نرڪڻ ٿي ٻئي ... ٻناري
جي چانڊ ٻچائي ٻت ڪري ڇڏيو ... چلر ڇڇهه ته ڇڏيو ٿـر
نارا نڪيون ۽ نار ٿي وئيون. اسين ٻنيءَ ٻوڙ ٻاٽيءَ مـــان
جهاڳيندا اچي اوطاق پيڙا ٿياسين."

"جيڻ جت" ۽ "مقاطعن جو نيلام" نـــ مضمون کان
وڌيڪ مختصر افسانا پيا لڳن، جن کي صفحا ۽ ٻين کـــان
گهٽا ڏنل آهن. انهن ٻنهي ۾ کهاڻيءَ جون سڀ قوتون ۽
خوبيون آهن.

مکيه ٻانر جيوڻ جت جي سيرت نگاري ۽ سهڻي چٽي
ائس ۽ گفتگو کان ۽ ڪم ورتو ائس. ان ۾ ڪردار نگاري
ڪرڻ کانسواءِ زميندارن جي بي انصافي ۽ بي نقاب ڪئي
ائس. جيوڻ وارن ٿي چوائي ٿو: "اڄ زميندار چورئون پيا

ڪرائين، ٻڌگهه وڌو ٻيا ڪائين، چوريءَ جا اُٺ لارن ۾ ٻيا
وهائين ۽ ٻڪرون چوريءَ جون ٻيا ڏهن."

"مقاطعن جي نيلام" ۾ جهونا جٽ وانگر حقيقي زندگي جي تصوير آهي. اُن ۾ وري آفيسرشاهي جي اوگهڙ ڪيل آهي. مقاطعن جي نيلام ڪندڙ آفيسر کي نه وقت جي پرواهه ۽ نه نيلام جو اونو. جيڏي مهل ڪچهري لڳڻي مهل اچي، جڏن پٽيوالي والان ٿي چوائي: ''بخت نه آهي اسانجي صاحب جو ۽ ڪيئن نه ٽنگه ٽنگه تي چاڙهيو اواب ٿيو وڏو آهي. جڏهن وقت وٺيس تڏهن وقت اچــي، جڏهن وقت وٺيس تڏهن وڃي. اسين آهيون جو سندس حضوريءَ ۾ ڪاڏو پيٽو حرام ڪريو همت پڌيو پيٺا آهيون. نه تفاوت پيو نه موچڙا مڏهن ۾ ... ٻيا ٻڪٽي پيٽ لاءِ مٺا ڏيون."

جيڪڏهن عزيز افسانن تي به پوري آب تاب سان قلم هلائي ها نه ضرور ڪامياب وڃي ها.

مٿــي ڏنل حوالن مان ظاهر آهي نه عزيز جــي ٻولي ٻهڳٽي آهي جيڪا هڪ جديد نثر جي ٽٽي ٿي. ڪٿي اُها ٺيٺ ۽ چيدي آهي نه ڪٿي عالماڻي ۽ ادبي آهي، ڪٿي روچڪ ۽ رنگين آهي، ڪٿي شاعراڻي ۽ شيرين آهــي تــه ڪٿي اصطلاحن ۽ تشبيهن واري آهي.

هن مضمون مان ليڪراج عزيز جا خيال مجهيل يــا مبهم ڪونهن، پر صاف پڌري پٽ پيــا آهن. اهــي قوميت ۽ انسانيت ۽ اخلاق ۽ آشاراد جي ڀاونا سان ڀرپور آهن. البت ڪٿي ڪٿي اُهي پورو ڦهلاءُ نه پاڻ ڪري ڪـي مضمون مختصر ۽ سطحي ٿي پيا آهن نه ڪي مضـمون وري عشق محبت، ڏک سک بابت ساڳي ڳالهه دهرائيندڙ ٿي پيا آهن پر اُهي تمام ٿورا مضمون آهن. اِيءَ طرح ادبي آئيدو جديد

مضمون نويسيءَ جو هڪ يادگار مجموعو آهي. اهو شاعر عزيز کي جديد مضمون نويسيءَ جو هڪ امام ثابت ڪري ٿو. ان ۾ هو حقيقت پسند وڌيڪ ۽ رومانيت پسند گهٽ آهي.

پروفيسر پوجراج ناگراڻيءَ ٺيڪ ئي لکيو آهي ته ”اديبي آئيني ۾ هن سنڌي نثر کي چمڪ ٿي آندو آهي. ٻولي سهڻي ۽ نزاڪتدار، خيال عالماڻا ۽ شاعراڻا، درياهه واري رواني، خيالن جي ڳت ۽ اونهائي- هي سڀ وصفون سنڌي نثر کي اوچ درجو ڏين ٿيون ... مضمون جي گوناگونيت جي خيال کان ”عزيز“ پنهنجو مٽ پاڻ آهي. قليچ بيگ، چاهي ڪوڙومل، اجواڻي هجي يا ٽاڪرام ميرچنداڻي، ”عزيز“ هردلعزيز آهي. سنڌي رنگين ٻوليءَ تي ضابطو، مضمون جي ورق، کيس سنڌي مضمون جي ميدان ۾ ممتاز جاءِ ڏين ٿا.“ *

---

* سنڌو ڌارا هفتيوار - ١٢-٩-١٩٧١

باب ڇهون

چار شعري مجموعا

اَدبي آئينو جي شايع ٿيڻ کانپوءِ ليکراج عزيز جي شعرن جا هڪ ٻئي پٺيان چار مجموعا نڪتا (١) گلزار عزيز (٢) شاعراڻي شمع (٣) پڇتاءَ جا لڙڪ (٤) پيغام عزيز. پهريان ٻه مجموعا شاگردن لاءِ هئا ۽ ١٩٤٤ ۾ ڇپيا هئا ته سرڪاري اَدبي صلاحڪار بورڊ جو انعام به حاصل ڪيو هئائون ۽ پويان ٻه ١٩٤٦ ۾ شايع ٿيل هئا.

اِهي چئن ئي مجموعن جي ٻولي ۽ عبارت ڪليات عزيز جي ٻوليءَ ۽ عبارت کان گهڻي سولي ۽ سليس هئي. اهو عزيز ۾ هڪ وڏو ڦيرو هو، جيڪو "اَدبي آئينو" جي نثر جي سولي ۽ سليس ٻولي ۽ عبارت جو نتيجو ٿي لڳو ته اُن وقت ۽ حالت جو اثر به هو.

اِن ڪري ئي گلزار عزيز جي مهاڳ ۾ عزيز لکيو ته "جيئن زمانو ڦرندو رهي ٿو تيئن انسان جي خيالن ۾ به تبديلي اچي ٿي ۽ شعر به پنهنجا نوان رنگ روپ اختيار ڪري ٿو... مٿس وقت جي سڀيتا جو اثر ضرور پوي ٿو جو هو عالمگير برادريءَ جو هڪ فرد آهي. اهو زمانو جڏهن عام ۽ خاص ماڻهو تصوف جي پيچيدن مسئلن جا شائق هئا ۽ رنداڻو ڪلام وڏي شوق سان پڙهندا ۽ ٻڌندا هئا، تنهن ۾ گهڻو ڦيرو اچي ويو آهي. اڄڪلهه اڪثر اهو شعر مقبول ٿئي

تو جو زماني جي مذاق ۽ وقت جي ضرورت موافق آهي. انهيءَ نقطهٔ نگاهه کان گلزارِ عزيز خاص اهميت رکي ٿو جنهن ۾ قومي، اخلاقي، معاشري ۽ قدرتي نظارن وارو ڪلام درج ٿيل آهي ۽ نه فقط شاگردن لاءِ ڪارائتو ٿيندو پر علم جي استادن کي به پسند ايندو.“

جتي ٻهراڻي ٻن مجموعن ۾ خاص شاگردن لاءِ لکيل شعر هئا. اُتي پڇتاءَ جا لڙڪ ۾ ٽي مثنويون هيون ته پيغامِ عزيز ۾ سمورا قومي نظم هئا. اُتي ته گلزارِ عزيز ۽ شاعراڻي شمع ۾ به ڪي قومي جذبي وارا نوان شعر ورتل هئا ته هڪ اڌ ڪليات عزيز وارو قومي ڪلام به ڏنل هو. پڇتاءَ جا لڙڪ مجموعي ۾ به هڪ مثنوي پارت جي غلاميءَ ۽ آزاديءَ جي وشيه واري ”غلام آباد“ نالي آهي جا ٽي سندس دليان ناهيل اصلي مثنوي آهي. باقي ٻين مثنوين جي ڪهاڻي ٻين رچنائن تان کنيل آهي. جيئن ته اهو سڄو دور آزاديءَ جي هلچل جو هو انڪري ئي هنن مجموعن ۾ آزاديءَ، قرباني، بهادري، قوميت، وطنيت ۽ ٻين اهڙن جذبن کي اهميت ڏنل آهي.

هنن ڇئن ئي مجموعن جي ڪلام جي خاص خصوصيت آهي ٻولي ۽ عبارت، جا ڪليات-عزيز جي گهڻي شعر کان گهڻ دقيق ۽ گهڻ پارسي آميز آهي. ڪليات وارن ڪن ساڳين وشين شاهه لطيف، برسات، بهار، تاج محل، اتحاد وغيره تي گلزارِ عزيز ۽ شاعراڻي شمع ۾ سولا ۽ سليس شعر ڏنل آهن. جنس طور هڪ مثال تي قناعت ڪجي ٿي.

ڪليات-عزيز ۾ شاهه تي لکيل نظم جي پارسيءَ واريءَ ٻوليءَ ۽ عبارت جي ٻين ته ڇڏيو خود پارسيءَ جي شيدائي ڊاڪٽر دائود پوٽي (مرحوم) به پڙيءَ پڌگت ۾،

۱۳- آدرسي ڪانفرنس، جيڪب آباد ۾ (۱۹۵۳) شڪايت ڪئي. هن چيو ته "موجوده اديبن ۽ شاعرن جو نثر ۽ نظم نه زبان - اضافت ۽ ٻين فارسي ترڪيبن سان ٽمٽار آهي ۽ پنهنجي ٻار ۾ پيو ڇيڇي..." عزيز جو مثال ڏنو *

ڪليات - عزيز جي شاهه واري نظم جي شروعاتي بندن جي ڀيٽ ۾ گلزار عزيز ۾ لکيل شاهه جي شعر جي نه شروعات ڏسو نه ڪيتري نه سولي سنڌي ۽ سليس آهي، جيتوڻيڪ عزيز اُن ۾ نه پارسيءَ کان پنهنجا پلاند ڇڏائي نه سگهيو آهي:-

"روز - اول کان کلي جڳهن وقت قسمت سنڌ جي -
ڏينهن وانگر ٿي ٿڌهن پڌري فضيلت سنڌ جي،
رشڪ - حور سان ڏني سنسار سجهت سنڌ جي-
گوشي گوشي ۾ رسي دنيا جي، برڪت سنڌ جي،
مشرق و مغرب ۾ هر جا هل هلي ويو سنڌ جو-
وڃي وڃي ڀاڳ هي کهڙو کلي ويو سنڌ جو."

"گلزار عزيز" ۽ "شاعراڻي شمع" ۾ ايڪراج عزيز ٻارن لاءِ نه ڪي والدائيندڙ، اخلاقي ۽ سکياداتڪ گيت ڏنا آهن جهڙوڪ سچ، مريادا، اڪل لهڻيدار، ٻوليت، ٽارو، صبح، ادب، ڪوڏر انهن ٻنهي مجموعن جا گهڻا شعر ۽ ٻيا ٽورا نوان لکي، عزيز "ٻهڳڻ ٻول" (۱۹۷۰) مجموعو ڪڍيو هو.

پڇاڙي جا لڙڪ مجموعي ۾ ڏنل ٽن مان هڪ مثنوي ڪتاب جي سري واري، ٻين شاهراهه ۽ ٽين غلام آباد نالي آهي. پهرين انگريزي ليکڪ ٿامس مور جي لالا رخ ۽ ٻين "کهاڻي" مخزن ۾ ساڳئي سري واري رچنا جي کهاڻي تي ٻڌل آهي. پهرين مثنوي جو مطلب سري مان ظاهر آهي.

* مهراڻ (ٽماهي رسالو)- شاعر نمبر، پرچو ۳-۴، سال ۱۹۶۹

ٻي شاهي سڙڪ جي قرباني، سهڻ شڪتي ۽ خدمت جي ڪهاڻي آهي. اُنهيءَ مطلب عزيز آخرين ڇهن سٽن ۾ هيئن ڏنو آهي :-

دک پنيان سک هي سخن آهي سچو،
سک گهرو ٿا، ته ڏکن هيٺان اچو.
پاڻ کي ماري ٻين کي سک رساءِ،
اي عزيز اِن ڳالهه کي دل سان هنڊاءِ.

تنهن ”غلام آباد“ جي ڪهاڻي ڀارت جي قديم عظمت کان شروع ٿي، انگريزن جي غلاميءَ ۽ اُن خلاف غيرت جاڳائڻ تائين پهچي ختم ٿئي ٿي، جنهن آخر ۾ شاعر چوي ٿو :-

هن غلاميءَ کان ڀلي گهرجي مرڻ،
پاڻ کي ناس ڪرڻ چڱو آهه ڪرڻ.
جو هر - مرد ٿي ٿئي آزادي،
ٿئي غلامي ٿي وڏي بربادي.

مٿين نظمي مجموعن مان ظاهر آهي ته ليکراج عزيز تي هاڻي روحانيت کان وڌيڪ وقت جي حالت ۽ زندگيءَ جي حقيقت جو اثر ٿيڻ لڳو هو. هو ملڪي ماحول ڏانهن وڌيڪ متوجهه ٿيو هو ته سندس مشاهدو به وسيع ٿيڻ لڳو هو. اُن سان گڏ عزيز جي صحبت سنگت ۾ به اضافو ٿيو هو. ياد ٿو اچي ته ڪيئن ۱۹۴۶ ۾ هُن سان ملڪي ڳالهين تي ڪچهريون ٿينديون هيون، جڏهن ونس پروگريسو گروپ (اُنتي دل) جي سيڪريٽري طور شرڪت ڪرڻ لاءِ ٻيا حيدرآباد جي نئشنل ڪاليج جي مسلمي ”قليلي“ جي سمپادڪ طور سندس شعر وٺڻ ويندو هوس. قليلي جي ان سال واري پرچي ۾ نه فقط عزيز جو ان گروپ ۾ پڙهيل ”هاري“ تي لکيل مسلسل وڏو غزل ڇپيو هو پر ٻين مکيه

اديبن ڪلياڻ آڏواڻي، ليکرفت بسنت، اين. آر. ملڪاڻي،
حيدر بخش جتوئي جهڙن رهنمائن ۾ ڇپيون هيون.

پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي ڀارت ۾ ڇپايل ڪتاب "شاهه" جي هڪ مضمون متعلق "ڪلهه جي ياد" ليک ۾ لکي ٿو: "شاهه" ۾ شاهه جي وطن پرستيءَ بابت مضمون، حيدرآباد سنڌ ۾، آمر، وشن چگتياڻي ۽ مولچنداڻي گيهمل جي برپا ڪيل سنسٿا "اڳتي دل" (پروگريسو گروپ) جي هڪ مجلس ۾ پڙهيو هوم* عزيز جي ان گروپ ۾ شرڪت، کيس ان وچارن بابت، ڏيوٺ ڪرڻ جو موقعو ڏنو.

قليلي (١٩٤٦) مسلسيءَ ۾ ڇپيل عزيز جي ان مسلسل غزل مان نئين صحبت سنگت ۽ ملڪي حالت جي اثر جو اندازو لڳائڻ ڏکيو ناهي. ان ۾ هاريءَ کي مخاطب ٿيندي شاعر آخر ۾ چوي ٿو:-

ڪر فڪر اجهو آهه هيءَ بدلڻ لي زمانو
خوشنود سکهو ٿيندي سنڌ جان ڏکاري،
تلوار لڪي آهه زماني جي چرڻ لـــي،
جا نيٺ ڇڄي پور ڪندي ظلم جي باري.
خونخوار ۽ بيرحم ڪري خاڪ لي پوندا،
ايَن ۽ غريبن کـــي عطا ٿيندي سواري.
واڌائي ڏيئي لوڪي اچي چوندو عزيز اُت،
آباد هجين شال سدا هند جـــا هـاري. ‡

عزيز جو اهو نئون اثر ۽ فڪر هڪجهڙي ٻئي نظم "اورنگ" مان به ظاهر آهي، جيڪو هو پروگريسو گروپ ۾ پڙهيو ويو هو ۽ پوءِ "قليلي" جي ٻئي پرچي ۾ ڇپيو هو. ڏسو ته ملڪ

* نئين دنيا مخزن آگسٽ ١٩٦٣ - ‡ قليلي مسلسي-١٩٤٦

۾ ٿلهيل فرقيوار فضا تي ڪيئن نه دردنلي دانهن ٿو ڪري:-

ڏاڍي ٿي بري فرقه پرستيءَ جي جهالت،
جنهن هند اندر آندي قيامت تي قيامت.
تهذيب، تمدن ۽ شرافت جـــا مٽائـي،
سا آهه سدا ڌوڙ جي لائق ٿي سياست.
چاڪاڻ لڙي ناس ٿـــي ٿا پـــاڻ ڪٽيـو
انسان ٿي، حيوان نه ٿيو، عقل هلايـــو.
هو وقت به هو پاڻ ۾ ڀائر ٿي سڏياسون،
ٿي قرب مان هندو ۽ مسلمان گڏياسون.
ڌاريا چاهه نه پنهنجن جي سٺي سون ٿي برائي
هڪ وائي هئي سڀني جي، هڪ ٿي ٿي هلياسون.
دوريءَ ٿي ڏنا درد، جي هاڻ به سنڀاليو،
راحت ٿي پوي، هڪ ٿي، دشمن کي هڪاليو. *

عزيز جي شاعريءَ جي هن لڪين صورت جوخط وخال "پيغام-عزيز" مجموعي مان صاف ڏسي سگهجي ٿو، جو ان وقت ڇپيو هو. ان ۾ ٣٤ نظم آهن، جي سڀ قومي جذبن سان ٽمٽار آهن. ڪي وطن دوستيءَ، ڪي آزاديءَ، ڪي فرقيوار سازيءَ، ڪي قومي سجاڳيءَ، ڪـــي خودداريءَ، ڪـي خودياوريءَ بابت ته ڪي قومي اڳواڻن - لوڪمانيه تلڪ، مهاتما گانڌي، جواهرلعل نهرو، نيتاجي بوس، گرديو ٽئگور، مولانا آزاد ۽ خان عبدالغفار خان جي شان ۾ قصيدا آهن.

ليکراج جي هن مجموعي جي قومي شعر جي خوبي اها آهي جو انهيءَ جوش ۽ جذبو ٽمٽار آهي ۽ اهو صاف ۽ سڌو آهـــي. ان ۾ نه فقط ڌاري حڪومت لاءِ نفرت ۽ ملڪ لاءِ محبت پريل آهي، پر ان سان گڏ ايڪتا لاءِ آلاپ، دشمن

* ٿليلي مسلمي- فيبروري ١٩٤٧

سان لڙڻ لاءِ للڪار ۽ آزاد ڀارت جي آئيندي جي تصوير به
ملي ٿي. هتي رڳو مٿ مثالن جي ڏجي ٿي:-

١- دشوار نه ٿيو ديس لئه سر پنهنجو وڃائڻ،
هڪ سر ڇا هجن سؤ، ته ڪپن خوش ٿي ڪپائڻ.
مان خون سان رنگين ڪندس، ديس جي ڌرتي،
ٿيو فرض وطن ساڻ مري نينهن نڀاهڻ.

٢- مرڻ جو مان قيد يا آزادگي ۾ آهي،
جيئري چون ٿا موت غلاميءَ کان مٿر اڇي

٣- ڌوئجي داغ غلاميءَ جو ڀڪا ڀڪ وڃدو
مينهن ڪو جوش - عمل وارو بدن مان برساءِ.

٤- ڏيئي رت پنهنجو، ڪريو هن باغ جو تازو سلو،
ديس جي آزادگيءَ جي پاڙهه کي پختو پڪو.
ڪوٽ عظمت جو اڏي سنسار کي ڏيکارجو.

٥- نه ڏي اسان کي زباني فريب آزادي،
جو هر طرح سان ٿيا هوشيار آهيون اسين.

هيٺين مصرعن ۾ ڪهڙي نه اصطلاحي ۽ تشبيهن واري
ٻولي ۾ قومي ناسازيءَ جي ڪيفيت ٻڌائي اٿس:-

١- سچ گهڻي ڪهڙي جو ٿي ٻاٽي سڪائي
هن جنگ جي جهولي چڙهيو گلزار جلائي.

٢- ملڪ آزاد اڃا ناهه، نه ڀاڳا ٿا ٿين -
قوم ڪش ڪيئن نه لڙي پاڻ ۾ ڏاڍا ٿا ٿين.

اسانجي شاعر کي ويساهه آهي ته ديس آزاد ٿيندو. ان
کري ٿي انجي خوشحاليءَ جو خواب ڏسندي چوي ٿو:

١- خوش ٿيو، ديسي لئين سر سروسامان ٿيندو
هي خزان وينديءَ وري فصل - بهاران ٿيندو.

٢- تاج شاهن جو لهي جلد لٽن ۾ پوندو
چرخ اعليٰ تي مڪين شان - غريبان ٿيندو.
٣- بيڪسي ويندي مزورن جي گهرن مان نڪري
گنج دولت جو ڏٺي ديس جو دهقان ٿيندو.

ورهاڱي کان اڳ، آزاديءَ جي وقت تائين پيغام عزيز جهڙو شاعراڻي خوبين سان ٽمٽار، قومي ڪلام جو مجموعو ڪو ٻئي ڪنهن شاعر جو شايد ئي شايع ٿيو هو. ان ۾ هن ليک ئي ڇپيو آهي:

”شاعري ملڪ ۽ ملت جو سدارو ٿيو عزيز
ڪم اچي قوم ڪي جو اهڙو سخندان ٿي وڃ.“

باب (٧)

سليس ۽ سنڌيت جو ڪلام

١٩٤٧ ۾ ڀارت آزاد ٿيو. پر ان جو ورهاڱو به ٿيو. ان وقت ٽائين ليکراج عزيز پاڻ کي عروضي شاعريءَ جو استاد ۽ عالماڻي نثر جو هڪ نرالا سند ڪيو. ورهاڱي بعد هو مجبورن پنهنجي جنم ڀومي سنڌ ڇڏي هند آيو. هن ٻنهي شاخن نظم ۽ نثر تي قلم هلائڻ جاري رکيو ۽ ٻنهي ۾ پنهنجو هڪ اُتم روپ پسايو.

نظم ۾ عزيز سنڌيت جو علمبردار ۽ حقيقت جو چترڪار ته نثر ۾ هڪ سخت تنقيد نگار (سخن دان) ۽ ٻوليءَ جو ماهر (زبان دان) ٿي پيو. نظم جو اُتم روپ عزيز جي ٽن مجموعن آبشار (١٩٥٣)، صراحي (١٩٦٣) ۽ سوز و ساز (١٩٧٠) مان نروار ٿئي ٿو ته نثر جو اُتم روپ گل و خار (١٩٥٦)، سامي (١٩٦٥) ۽ سنڌي اصطلاح (١٩٧٦) مان نظر اچي ٿو جنهنجو ذڪر ايندڙ باب ۾ ڪيو ويندو.

عزيز جي سنڌيت لاءِ سڪ پنهنجي وطن جي وڇوڙي مان اٿاهه ساگر بڻجي اُڪتي. هو "ڪلهه جي ياد" ۾ پنهنجين يادگيرين ۾ لکي ٿو، "هندستان جي ورهاڱي کان پوءِ سنڌ جي جدائي مون کي ڏاڍي ڏکي لڳي. مون انهي ڦوٽائيءَ جا سوين سوز ڀريا داستان ڇپيا آهن." اهڙي ئي لهجي ۾ هو "آبشار" جي مهاڳ ۾ چوي ٿو، "سنڌ کان

روئي موڪلائڻ بعد هي پهريون ڪتاب آهي جو ڇپائي شايع ڪيائون ٿو. زماني جي گردش جيتوڻيڪ مرلکي ادب پيدا ڪرڻ جي فرصت ڪانہ ڏني، مگر انهي ذوق ۾ ڪڏهن بہ ڪمي ڪانہ آڻي ۽ وقت بہ وقت جدائي جي اثر هيٺ جيڪي بہ قلمبند ڪري سگهيس سو سنڀالي رکندو ويس ۽ امت روح جا رسالا "ڦڙيءَ، ڦڙيءَ تلاءُ" جي ڇوٽي موجب "آبشار" جي نالي سان پيش ڪيائون ٿو."

هو وڌيڪ لکي ٿو، "تازو ڪلام سليس ۽ عام فهم آهي ۽ گهڻن غـزلن جي شعرن جي بندي پٺيان احساس جي هيڪڙائي نظر ايندي، جنهنڪري هڪ طرف منطقي سلسلو قائم ٿي پيو آهي تہ ٻئي طرف مغربي شاعريءَ جي شوقينن کي شعر جوراڪو اُنو ڪونہ لڳندا."

عزيز جي مٿئين بيان مان ظاهر آهي تہ ڪيئن نہ ورهاڱي بعد هن پنهنجي شاعريءَ ۾ زماني جي تقاضا پٽاندڙ تبديل آندي آهي، خاص ڪري ٻوليءَ ۽ فن ۾. جيتوڻيڪ ٿوري گهڻي تبديل سند ۾ ئي ورهاڱي کان اڳ نسرڻ ۾ آئي هئي. آبشار مجموعو ئي پنهنجي-سر ان تبديلجو وڏو ثبوت آهي.

ان ۾ ٥٥ اوان غزل آهن تہ ٢٤ نظم آهن، جن مان رڳو ١٠،٨ اوان آهن. ڪن غزلن ۾ سند ۽ سنڌيت جي سڪ جي اعليٰ عڪاسي ڪيل آهي، بوءِ پڻ اُن ۾ پارسي شاعريءَ وارين تشبيهون گل بلبل، شمع پرواني ۽ ليلا مجنون واريون آهن تہ بہ انهنکي ساڳيءَ جي سڪ واريءَ معنيٰ سان اهڙو تہ سوز ۽ گداز واري منڙيءَ ٻوليءَ ۾ سنڌي ماحول ۾ ڦهڪائي پيش ڪيو ريو اهي جو اٿي اثرسرندڙ غزل بڻجي پيا آهن. خاص ڪري پهريون غزل تہ اڄ شاهڪار ليکجي ٿو. ڇري ٿو:-

١. وطن جي باغ جا وسري تہ بلبل کي ترانا ويا،
پيا ٿي دور گل جي ۽ قفس جي آشيانا ويا.

٢. خلل اهڙو پيو بلبل، چمن جي همصفيرن ۾،
پيا آکيرا ڇڏڻا جو سي ٿيندا قيدخانا ويا.
٣. ڦٽي محفل، اجهاڻي شمع، ويا پروانا پر ڪوهي،
تصور مان نہ سوز ۽ ساز جا سي داستانا ويا.
٤. ڪري ٿي ياد روئي خوب بلبل پنهنجي گلشن کي،
اگرچ درد دل جا ڪنهنجي خاطر ٿي فسانا ويا.
٥. عزيز آهي اُهرٺي سنڌ جي ليليٰ سندو مجنون،
نہ پورا دور دنيا کان ٿي قصا عاشقانا ويا.

اهڙو ئي پيو ورهاڱي جي درد ۽ سنڌ جي ياد جو اعليٰ غزل آهي جنهن ۾ چوي ٿو تہ ڪيئن نہ دورنگي دنيا جدايون آنديون آهن ۽ پنهنجا پنهنجن کان پري ڪري ڇڏيا آهن:

١. ديس پنهنجو ڇڏي، پرديس وسائي ويٺا،
روح جي جن سان رچي، ماڳ مٽائي ويٺا.
٢. هن دورنگيءَ جي عجب زور جدايون آنديون،
پنهنجا پنهنجن کان اڏا دور اڏائي ويٺا.
٣. ڏينهن لوان، راتيون ليون، تار ٽٽين، سار ٽٽين،
ليڪ آب آڻي نوان، پاند پسائي ويٺا.
٤. جنجي ليءِ پنهنجا پراوا ٿيون ڪيا ترڪ عزيز،
سيئي سورن جا ڏيئي سامڻ سجهائي ويٺا.

ٽئين غزل ۾ بہ ساڳي ڳالهہ تنوار ڪندي سنڌ جي وڇوڙي جي غم کي ٽئين رنگ ڍنگ ۾ پيش ڪيو اٿس:

١. احوال فصل گل ۾، بلبل نہ پڇ وطن جو،
افسانو آهہ پر غم ٿيو **سنڌ** جي چمن جو.
٢. شيشو ٿي چور دل جو، اکہ جو ٿو جام ڇلڪي،
ڪجهہ ذڪر جي وطن جي اڪري ٿو انجمن جو.

٣. دل ۾ هميشه آهي جنهن ياد سنڌ پياري،
اکڙين ۾ آهه سامهون نقشو سدا وطن جو.
٤. مسڪين ڏيو وڃون گهر مان ڪنهن اهڙي اهس دم ۾،
مرندي به ايندو مشڪل ديدار ڪو وطن جو.
٥. منهنجو عزيز ٻارڙو ٿئي سنڌ جو ٿي صحرا،
آهيان مان لاش خاطر طالب نه ڪي ڪفن جو.

اهڙي ئي ساٿيءَ جي سڪ جي هڪ نظم ائس "سنڌ جي سڪ". ان ۾ شاعر هتي جن سنڌين کي، وطن ڇڏي اچڻ لاءِ ٽوڪيو پئي، تن کي جواب ڏيندي چوي ٿو:-

١. اي همدم، سنڌ جي نه جدائيءَ کي سمجهن ٿو ن،
چاهي وطن، نه منهنجي وڌائيءَ کي سمجهن ٿو ن.
٢. جت ٻاهه ٻرڪي ٿي، اُتي سيڪ ٿو اچي،
پڇ ان کان حال، جنهن جي هٿان هوت ٿو وڃي.
٣. ڪاڏي وڃي سو، جنهن کان وطن آهه ويو قرار،
هر اهل آرزو جو چمن آهه ويو قرار.
٤. ڪر مون خزان نصيب تي خندو نه اي حبيب،
آهي عزيز باغ وطن جو ئي عندليب.

هيٺ مسدس ۾ شاعر پنهنجي من سان حال اوريندي چوي ٿو:-

١. عالم خيال جي ۾ جو فرياد ٿو ڪريان،
دل ۾ جا سنڌ ري، ڪو پيو ياد ٿو ڪريان.
٢. دل جو ٿي سوز، سنڌ جي تصوير رات ڏينهن
سر تي ڦري ٿي هجر کان شمشير رات ڏينهن
٣. دل تي پوي نه مور ٿو ديدار سنڌ جو
آهيان مان جان دل سان طلبگار سنڌ جو،
٤. ڪهڙو پڇو ٿا سنڌ جي املاڪ جو ڪليم
املاڪ منهنجي سنڌ ٿي، حق سنڌ تي ٿئم.

هن ٻوٽين بعد ۾ عزيز جيڪو ورهاڱي جي درد، ڦرلٽ ۽ لوڙ جو چٽ چٽيو آهي، سو ٻئي ڪنهن به شاعر مشڪل چٽيو هوندو. اهو بعد شاهڪار ٻڌجي چڪو آهي. اهڙي جدائي وارو عزيز جو هڪ عاليشان نظم "سنڌڙيءَ جي ياد" نئين دنيا ۾ ١٩٥٥ ۾ ڇپيو هو، جنهن ۾ به ورهاڱي جي درد جو دل ڏاريندڙ نظم آهي. شاعر چوي ٿو:

١- اٿن ٿا آديءَ اُدما، اٿي ٻڪاريون ٿا،
وطن ڏي آس مان اکڙيون کڻي نهاريون ٿا

٢- ڪڏهن اسان کي وري ٿيندي سنڌ اباڻي نصيب،
ڪندو اسانجي الله ڇا سڀ ٻچاڻي نصيب.

٣- اکين ۾ آب، اندر آهه، چپ نه چوريون ٿا،
حيات جو هي اگهو سور ڪاٽي سوريون ٿا.

٤- اسان کي صدقي ٿي ٻڪري ڪريجي سيڪي ٿيا،
اهي نه ڇٽيا جي ظالم نه ڇٽيا کهڙا بيا.

٥- ڪڇون نه ڪوڙ چون ٿا، لڇون نه چوري آهه،
اهو ٿيو داد، پلا ڪهڙي ٿيندي زوري آهه.

٦- اميد آهي ڏکيا ڏينهن ٿيندا جلد گذر،
"عزيز" ديس وري هلبو مفت، فڪر نه ڪر.

عزيز جي هنن ڪلام ۾ سنڌيت جي حقيقت ۽ رومانيت جو جيڪو ملاپ ڏٺو آهي، انهن سولي لئي سهاڳ جو ڪم ڪيو آهي. ورهاڱي جي درد جو هيترو سارو ڪلام ٻئي ڪنهن سنڌي شاعر نه چيو آهي ۽ اهڙي ڪلام سان ڀريل "آبشار" جهڙو مجموعو به ٻهرين عزيز ئي ڇپايو. سندس ان ڪلام ۾ نه رڳو سلاست، لطافت ۽ نزاڪت آهي پر جدت ۽ ندرت به آهي. اهي خوبيون آبشار جي خود عشقي غزلن ۾ به آهن. هتي جنس طور مثال ڏجن ٿا. انهن ۾ سنڌي

قافيي ۽ رديف سان گڏ ٿا موسيقي ڀري اٿس. عاشق جي محبوب لاءِ تلاش ۽ تڙپ جو هيٺيون سليس چٽڻ عزيز هن کان اڳي نه چٽيو آهي. چوي ٿو:-

١- اکين روئي چوريا نه ڦٽ ڪهڙا ڪهڙا،
ٿيين سر ڏاڍا وره وٽ ڪهڙا ڪهڙا.

٢- رلي جستجو ۾ سڄو ڄاڻ ڪوڙم،
ڏٺم ماڳ مٽ، گهر گهٽ ڪهڙا ڪهڙا.

٣- اکيون، وات، چپ، ڳلجي ڪن رهڙي ٿا،
لڳا دل تي جهانن جا جهٽ ڪهڙا ڪهڙا.

شاعر کي وري محبوب مليو آهي ته ڪهڙي نه مٺڙي عام سنڌي ٻوليءَ ۾ انجو ذڪر ٿو ڪري:-

١- مليو محبوب اڄ مون سان، ويا ڏکڙا وريا سکڙا،
ٿيا دوريءَ جا غم دل تان، ويا ڏکڙا، وريا سکڙا.

٢- عزيز آهيان سڀاڳو ٿيو، ٻڌان ٿو ٻير گهر ۾ ٿيو،
پلي ڪيا پال ٻي پاڻان، ويا ڏکڙا وريا سکڙا.

عزيز، ميلاپ جو چٽ، هڪ غزل ۾، تشبيهن واري اصطلاحي سنڌيءَ ۾ وري هيئن نموني پيش ڪيو آهي:-

١- دل جي اجڙيل باغ ۾ موٽي بهار آئي اٿم،
آس جو مکڙيون ٽڙيون، سرهاڻ ساماڻي اٿم.

٢- سوڻ ٿيا سولا، ٿڙڻ اک جو سڀاڳو ٿو لڳي،
وڻي وڻي جا ڏي ڪا ڀاڳ ڏيکاري اٿم.

٣- دل ٽپا کائي ٿي پاسي ۾ ته چپ مرڪن پيا،
اک ۾ اوجر ٿيو ٿورن، ٻڻ منهن ۾ سرهائي اٿم.

"آبشار" جي سليس شاعريءَ کان متاثر ٿي هري دلگير ساهت سنگم (١٩٥٨) مخزن ۾ لکيو "عزيز صاحب جو هاڻوڪو شعر گهڻو ڪري سليس ۽ سلوڻو آهي ۽ اڳوڻي

شعر کان گهڻو بهتر آهي. اڄ ڪالهه نه هو هڪ صحيح اموني ۾ ترقي پسند شاعر ٿي ويو آهي. مسدس تازي هڪ غزل جو نمونو ملاحظه ٿئي:-

”ڏيو جو وقت، اڄ ناهيون، ستم ڪنهن جو سهڻ وارا
اسين پٿر ڪين پٿر سان جواب آهيون ڏيڻ وارا.
هڪل پنهنجي نه گهٽ بارود جي ٽڪي کان آهي،
ستم جي هر عمارت جي ٿياسون جڙ پٽڻ وارا.“

آبشار ۾ سنڌيت، سلاست ۽ حقيقت واري ڪلام جون جهڪيون خوبيون آهن سي عزيز جي ”صراحي“ (١٩٦٣) ۾ نه آهن. اهي غزلن ۾ به نه نظمن ۽ رباعين ۾ به آهن. اهو اڪثر سڄو ڪلام ان وقت جو ٿي لکيل آهي. ساهتيه اڪيڊميءَ ”صراحي“ کي ١٩٦٦ سال جو بهترين ڪتاب طور انعام ڏنو.

صراحيءَ ۾ ١٧٥ غزلن جو هڪ ديوان، ٢١٤ رباعيون ۽ ٦٠ صفحن جو ٻيو ڪلام آهي. غزل گهڻا محبت تي آهن پر اهي اڪثر نه رڳو پارسي آميز ۽ دقيق گهٽ آهن، پر ڪي ته سهڻا، سليس، سنڌي قافين رديفن وارا صحتمند ۽ سنجيدا به آهن، نه ڪي زندگي، زماني ۽ ملڪ جي جهلڪ پسائيندڙ آهن. اها ڳالهه، عزيز صراحيءَ جي مهاڳ ۾ هيئن چئي آهي: ”غزل جي بيگانگيءَ ۾ يگانگي ۽ بي ربطيءَ ۾ ربط آهي.... منهنجي ديوان ۾ هڪڙا اهڙي نوع جا غزل ڏسبا، ٻيا مسلسل... ٽيان ڪافيءَ جي رنگ ۾ هوندا، چوٿان عشقي روايت کان بلڪل خالي، پنجان ملڪ ۽ زماني جا يار پسائيندڙ، ڇهان مستزاد ته ستان مسمط وغيره. ديوان ۾ ٦٠ کان به سوايا غزل سنڌي قافين تي چيل آهن.“

هيٺين ٽن غزلن جا ڪي بيت ڏسو، جن ۾ سنڌي

قافين سان جا نه زماني ۽ ملڪ جي حقيقي تصوير ڪشي
ڪئي اٿس. ٻهرئين غــزل ۾ ١٥ ۽ ٻئين ۾ ١١ ۽ ٽئين ۾
٩ شعر آهن، جي سڀ معنوي آفرينيءَ وارا آهن. ڪي ڏسو:-

١- هاڻ پنهنجن ۾ آءُ پاءُ ڪٿي؟
دل سڪي ٿي، هو لاءُ ساءُ ڪٿي؟
هڪ دئيري ٿي پئي ني آداي،
ڪهڙا ليکي ۾ پيءُ ماءُ ڪٿي.
ماڻهپي جا لنگهيو پون ليڪا،
دل گهريو هٿ لڳي جي داءُ ڪٿي.

٢- اُن وطن جا سڪن ٿا وڻ ساوا،
جن اِي ٻي ٻـاڙي پيو ٿي ڪومت آهي.
ديس جي هيءَ ترقي آهي ڪيئن؟
چو چڙهي هرڪا جنس چوٽ آهي.
پيٽ جي ڀراي نا ڪه ڀراي پلي،
شق جو باسيو ته موت به روڪ آهي.
حال هيٺي جو ڪر اُٿي چارو،
ٻي اها جو هٿن ۾ ووٽ آهي.

٣- لنگهن ٿي خوف خطرا رات ڌاڙيلا جي اڄ ڪر ٿي،
ڪري پيٽين ۾ تنهجي گهر، ويهي واٽون ٻڌائيندس.
نه رهندا رهگذر ٿي خاص حق ڪنهن لاءِ دنيا ۾،
جو هر عشرتڪدي کي گهرمان هر ڪنهن جو ٻڌائيندس.
اميرن ۽ غريبن جا مٽائي فــرق سڀ هيڪر،
جهان انــدر سچو هوڪو مساواتي هلائيندس.

مٿين غزلن ۾ عزيز، جيڪو ديس جي اُنتيءَ جو اولــو
ڏيکاريو آهي ۽ غريبي شاهوڪاري جو پيد مٽائي هڪجهڙائي
۽ برابريءَ جي ڳالهه ڪئي اُن مان هنجي نون ۽ روشن خيال

جي خبر پوي ٿي جا عزيز جي شاعريءَ جي ترقيءَ جي نشاني هئي، هن خود به اها ترقي ضروري سمجهي ٿي. ڏٺو ٿو ته "ڪلهه جي ياد" ۾ لکيو هئائين، "منهنجي ڪتابن ۾ "ڪليات" جو پهريون حصو ڏکيو آهي، انڪري عوام کي دقيق لڳو. اُن ڪانپوءِ مون جيڪو به ڪلام چيو آهي، اهو مشڪل ڪونهي جنهنجي شاهدي ڪافي ڪان وڌيڪ منهنجو تازو ڪتاب "صراحي" ڀري ٿو. منهنجي ديوان واري حصي کي جيڪي فقط ناز ۽ نياز جو بيان سمجهن ٿا، سي ڀليل آهن ڇو جو مون غزلن ۾ هارين کي ساريو آهي، غريبن لاءِ همدرديءَ گهڻي ڏيکاري آهي. اُن ڪانسواءِ ٻيا طرحين طرحين جا خياليءَ سان وابسته احوال قلمبند ڪيا آهن."

عزيز جي "صراحي" ۾ پنهنجو هاري ۽ مزدور تي مشهور غزل نظم واري حصي ۾ ڏنا آهن. "هند جا هاري" سري سان غزل جي هڪ بيت ۾ صاف چوي ٿو:

"ميدان ۾ پهدا سي ڪٽي تيغ هڻن ۾
جن عمر سڄي آهي غلاميءَ ۾ گذاري."

"مزدور" تي ڪليات ۽ آبشار ۾ به لکيو هئائين پر "صراحي" ۾ اُن تي لکيل ڪلام جي مستي ٿي پنهنجي آهي. ڪيس چوي ٿو ته سرمائيدار جي ستم جي پيڙهه جو پٿر نه پڪي وغيره. ڏسو:

"سرمائيدار جو ٿيو هنگام خيز ظلم،
ٿي پيڙهه قائم اڄو نه بنياد ڪر ڪڍهن.
بيقدر جي، مزدور مٽي ٿي ۽ ڪار ڪر،
اڪسير خاڪ پنهنجي نه برباد ڪر ڪڍهن."

عزيز جا روشن خيال خود عشقي غزلن جي ڪن ڪن شعرن ۾ به آهن. جنهن هيٺين ڪن مثالن مان ظاهر آهي جن

۽ ڪٿي سنڌي قافيا ته ڪٿي تشبيهون ته ڪٿي اصطلاح ۽ محاورا ڏنل آهن.

۱- مونکي زندگي کپي سا هجي جيڪا پر حقيقت،
مونکي ڪاله گهرجي هستي جا فقط خيال آهي.

۲- ڪافر به آهو جاڻ ۽ ڪافر به آهو سمجهه،
جو جان جي صدقي ڇڏي ايمان کي پنهنجي.

۳- سچ پچ ته پڙهڻ کان ٿيو صدبار ڪڙهڻ بهتر،
سو خام اچا ڄاڻجن جو ڪين ترِيو آهي.

۴- ڪوڙ جي ڪڏ تائين دوڙ آ، سچ ته ايئو اچي،
پاڻي آخر ٿيندو پاڻي، ڪير آخر ڪير آهه.

۵- هلچل حيات آهه ۽ بي حرڪتي ممات،
جيڏري مٿان مڙن جو ٿي دم سان دغا ڪرين.

۶- سهي سور آيس، لهي ڪجهه نه ڪجهه،
ذڪر مان ٿي وات آ نهي ڪجهه نه ڪجهه.

هي شعر اعليٰ ۽ سليس، سهڻا، معنيٰ ۽ موسيقي ڀريا آهن جو حرالي طور ڪم اچڻ جهڙا آهن. ڪو ڪو غزل ته سڄي جو سڄو سبق آموز آهي، ان غزل مان هيٺين شعرن تي قناعت ڪجي ٿي:

۱- ناز ڪر پنهنجي ڪارنامي تي،
نه اُن تي ڏاڏي وڏائي ڪر.

۲- پنهنجا ڏس دل جي آئيني ۾ عيب،
مفت ڪنهن جي نه لائي چائي ڪر.

۳- ظلم عادت نه ڪر، نه ڪر ڪو غضب،
ڪين ناحق جي پنهنجي پائي ڪر.

۴- ننهنجي نالي تان سڀ نثار ٿين،
اهڙي حڪ ۾ اتي ڪمائي ڪر.

صراحيءَ جي ڪن غزلن ۾ محبت جو بيان اهڙيءَ ته سادگي، سنجيدگي ۽ سچائيءَ سان ڪيل آهي جو دل کي ڇهي وڃي ٿو:-

١- پير جيڏانهن کڻي ٿي تيڏانهن،
اک اٿيئي نه ڪا، خدا حافظ.

ماٺ ۾ آ عزيز ٿي پيئو،
صبر سان التجا، خدا حافظ.

٢- عشق ۾ مت ماري آهر آهه، ڪنهن تنهنجي عزيز،
ڇو ستم کي سمجهين ٿو هڪ ناز معشوقاڻو اڄ.

٣- واٽن تي وجهي واجهه، عزيز آهيون پيا پڇن،
ڪنهن لاءِ ڇو رستن جون ڌوڙون خوب ڇاڻيون ٿا.

٤- پرت ۾ پاڻ کو پلي نه سهين،
همت سان پنهنجو جگر ملي نه سهين.

٥- ڇڏيو، هنجي نه جي مون سان ٺهي آهه،
هو آ پيارو جي کهڙو پي کٽي آهه.

٦- هو دکيءَ لي کڙو دلدار اڙي مان صدقي،
در کلڻ جي هٿي درڪار، اڙي مان صدقي.

صراحي جي نظم واري حصي ۾، انتم ام، ٿيمن تهذيب، هيرآباد، سنڌي زبان نهايت اهم ۽ نون خيالن ۽ سنڌيت جي جذبن سان تمتار آهن ۽ عزيز جي قلم مان نڪتل اهم ڪلام آهي. شاعر، انتم ام جي ڪري دنيا جي تباهي جو چتر چٽيندي آخر ۾ اپيل ٿو ڪري:

دنيا جا مدبر! اڄ ڪجهه پنهنجون اکيون کوليو،
ليڪن جي صلحن لي ڪا واٽ پهي ڳوليو.
سڀ فرق ڪڍو دل مان، شڪ جا نه سخن بوليو،
ٿهار متان ٻڏجو عالم کي متان روليو.

تهذيب جي دنيا جو ڪن ڏينهن ٿيو راڻو،
انسان ٿي هڪ ٻئي کي اجگر نه ٿي ڳڙڪائو.

”ٿي ائين تهذيب جو پروردگار“ نه رڳو عزيز جي پـــر سنڌيءَ جـــي هڪ بهترين ترقي پسند ڪوتا آهي، اُن ۾ شاعر پنهنجي دل کي چوي ٿو:-

1- هن ڪمري هيءَ زندگي آهي نه خواب....
پاڻ تي پاڙي ڇو ويٺين ٿي حقير.
رت وارڙين تون، مزا ماڻي امير،
هر ڪٿا تبديل ٿي منظور آهه.
ڪو به هي قيرو نه تو روڪي سگهي،
انقلابي مـار نعرو زوردار.

2- انقلاب آهي قدامت لاءِ ڪات،
جسم وهمن جو ڪري هيڪر جو مات.
تو ڏٺي اڪسير ٺهجي تن حيات،
دل! قبولجي اُنهي هر معقول بات.
ٿي ائين تهذيب جو پروردگار....

حيدرآباد جو نظم گرڻا سنڌ مان ورهاڱي وقت لڏ پـــلاڻ تي لکيل درد ڀريل داستان آهي. اهو ورهاڱي جـــي درد تي لکيل ساهت ۾ اهم جڳهه والاري ٿو. عزيز انهيءَ حيدرآباد جي حالت جو چٽو چٽڻ ۾ ڪمال ڪيو آهي. هن مسدس ۾ 13 بند آهن. انهن ۾ ورهاڱي جي ڪري هند مان پناهگيرن جي اچڻ ۽ هندن جي لـــڏڻ ۽ سنڌ جي پٺرسي هاڪاري حيدرآباد جي سونهن سوڀيا صفائي ۽ رهڻ ڇهڻ رنگينيءَ جي گم ٿي وڃڻ جي حقيقي تصوير آهي. هيٺيون هڪ بند ئي سوين دردناڪ داستان ٿو ٻڌائي:

جي لڏيندا پيا وڃن تنهي نظر حسرت ڀري،
ڪٿي نه حيدرآباد جي جاچي ٿي ديوار ۽ دري.

آخرين دشمن ڪري اُنهن جا دل ۾ مسري،
ڪٿي ڪهڙو ملڪ آ تعصب جي ٻيو ڄر ۾ ٻري.
سور ساڻيهندا سڪائون ڪن پيا مرڻ جي لاءِ،
پر نہ ڄاڻن ٿا وڃن ٿا جان ڏسان جوڻ جي لاءِ.

"سنڌي زبان" واري نظم ۾ ڪيڏو نہ سنڌيت جو روح ڦوڪيو اٿس:-

١- سچ پچ زبان آهي، هستيءَ سنڌي نشاني،
قومن ڪي اُن مان پڙهي ٿو نام جاوداني،
٢- پنهنجي زبان آهي تهذيب جو ترانو،
علم ۽ ادب جو اُن ۾ آهي وڏو خزانو.
٣- وٺي جي سنڌ اچراج نہ سنڌيت رکون سلامت
ڪلڪ ۽ ڪلام جي ڪا ڏيکاريون اهڙي دولت.

صراحيءَ جي ٢١٤ رباعين مان ڪي عاليشان آهن نہ، اُردوءَ ۾ عزيز جي "همعصرن" جوش ۽ "فراق" جي رباعين سان برمچيندڙ آهن. ساميءَ جي غريبي گلزار واري خيال تي لکيل رباعي نہ سمجهي جو لائق آهي:-

١- ميڻگها! تو ڇيو ڪٿي ٿي- غريبي گلزار،
هر ڏار لڳي نيل وجهي اُنهي يار!
گل، داغ جگر جا ٿي جلائن هر هر،
خواريءَ جو سبب خلش ڪري ٿيار ٿي خار.

هن رباعيءَ ۾ ماضيءَ جي ورثي جي صحيح سڃاڻپ جي عقلي ڪوشش آهي. حقيقت ۾ عزيز جو عقليت وارو رخ ٻئي سڀني ڪلام کان وڌيڪ صاف سٺو ۽ سمجهڻ هن رباعين ۾ پڌرو ٿئي ٿو. اهو وطن، انسان، ايشور، اخلاق، عمل، علم، اَنتيءَ بابت لکيل رباعين مان ظاهر آهي. هو، وطن لاءِ دل نہ ڏارڻ وارن کي مردار ڪوٺي ٿو نہ سنڌي

لهجي ۾ خلاف وارن کي ٻوڙو ڪرڻ کان نٿو هٻڪي. چوي ٿو:-

1- جنهن ۾ نه وطن لاءِ ڪو احساس آهي،
سو ڏيل، بنا روح جي ٿيو راس آهي،
مردار ڏٺو ڪنهن ڪو هلندو چلندو،
حيرت! جو هيءَ رفتار ۾ هڏ ماس آهي.

2- اڄ ڳائي وطن جو نه ترانو ڇا ڪندين؟
ٿيو ڪن ۾ ڪجهه ٻيل زمانو ڇا ڪندين؟
صد حيف! اڃا سنڌي لهجيءَ لي رولو،
ٻوڙن کي ٻڌائي ڪو فسانو ڇا ڪندين.

هيئين ۽ رباعي ۾ تدبير جي عظمت ٻڌائڻ سان گڏ عقل، عمل ۽ اتحاد لاءِ به اشارو ڪري ٿو:-

دنيا ۾ رکي آهه جي تقدير ٻلا،
سا راهه چئو تدبير جي ڪن، وير ٻلا.
ڏس، يار! ڪنهي ڪرف کي ڪولي ٿي مگر،
ڪيئن ٻڌجي، نه هٿ چوري جي تدبير ٻلا.

صحيح انسان ۽ اخلاق لي هي ٻه اصطلاحي رباعيون ٻڌهجو مت ٻاڻ آهن:-

1- جا سگهي ڪنهي آ، سا اياڻي ٿي گهٽو،
جا جنس خسيس آ، سا ويامي ٿي گهٽو.
مولي ٿو رهي ٻهر ۾، ڪک اڀجي مٿان،
ٻي ميوهه نه هر شاخ آڏامي گهٽو.

2- ڪائي نه ڪرڻ ڪار، ڪرڻ سگهه ٻهرئين،
دريا ۾ گهڙڻ چاهين، ترڻ سگهه ٻهرئين.
ڪنهن آهي آزمودي ري ڪجهه پاتو؟
ٿين ٻاهه، اڳي ٿنهن کان ترڻ سگهه ٻهرئين.

هن ٻنهين رباعيءَ جي چئن مصراعن ۾ سلوس لفظن ۾

سهڻي عبارت سان ڇا ته معنيٰ جو مهراڻ اوليو اٿس. اهڙي شاعريءَ ٿي ليکراج کي سڀ کان عزيز ۽ عظيم بڻايو آهي. عزيز جا آخرين مجموعا هئا ”ڀڳل ٻول (ٻال شعر) ۽ سوز و سازجي سنڌس ديهانت کان فقط هڪ سال اڳ لکيا هئا. سوز و ساز ۾ سنڌ وارين ٻن مشهور ٻيتاءَ جا ٽڪ ۽ شاهراهه سان گڏ نوان لکيل جديد جذبات وارا غزل، مسدس، مخمس، مربع، ڪافيون ۽ رباعيون (مذاقي نوع ۾ پتنيءَ جو پتيءَ لاءِ پيار جو ورڻن) جو ڪلام ڏنل آهي. ان ۾ عزيز جي لفظن ۾ ”قومي، عاشقاڻا، ناصحانا، ضاحڪاڻا شعر داخل آهن.“

هڪ قومي غزل، اما نظم ۾ ملڪ جي هاڻوڪي حالت جو خاڪو ڪڍندي چوي ٿو:-

١- ٽئين ستم جا ڏاڍي شڪار آهيون اسين،
ڏکن ۾ پيا پلي خود اقتدار آهيون اسين.

٢- ٿي ڪنٽرول ٿي ڪا شيءِ ملي ڪ موت آهي،
بيهي، بيهي ٿڪا اندر قطار آهيون اسين.

٣- پيڻ لاءِ پاڻي، هوا آ پڄي، ڪيڻ خاطر،
جيئون ته ڪيئن جيئڻ جاندار آهيون اسين.

محبت جي غزل ۾ نه ڇا ته جدت ۽ ندرت ڏني اٿس. هڪ هڪ مصرع معنيٰدار آهي:-

١- دنيا ۾ ملڻ ۽ ملاقات جي،
ڇو واٽي کولي ٿو مور ڪري،
ڇا ڪنهنجي پوي زبان ٿي ڪسي،
يا واس پڄي ٿو سور ڪري.

٢- آهي ڪو وصال جي وقت ڇوري،
مان ٻاڻ ڇڏيان آن ٿان ڳهوري،
هي آهي ڇا! ڇيڻا ٻوري،
هرڪو ٻه دليون ٿو دور ڪري

ٻئي غزل ۾ مذاقي نوع ۾ محبوب جا ناڻا ٻڌائي

ٿو چوي :-

١- وڏي ويجهو ٿيس نه ڪيائين الا،
ڪو ڏسي نه وٺي ڪو ڏسي نه وٺي.
ٿئي ٺهڪجي ۽ مهڪجي نه مفت گلا،
ڪو ڏسي نه وٺي، ڪو ڏسي نه وٺي.
٢- رنگين عزيز اڄ دنيا ٻٽي،
ڪري هرڪو اُها جهڳڪي جيڪا وٽي.
هيءَ وائي ٻڌي لون وسار صفا،
ڪو ڏسي نه وٺي ڪو ڏسي نه وٺي.

غزل جو هي سادگي، سچائي وارو مذاقي پر صحتمند اظهار مشڪل اٿئي عزيز ڪيو هو جيڪو سندس لئين قسم جي غزل روپي شعر رکڻي ۾ نظر اچي ٿو. چوي ٿو:-

١- چو اوهين وسليءَ وٺيءَ کي وراڻو ٿا اچي،
ڏسجو ڪنول نه ٿئي ڪيئن ڳل لاڻو ٿا اچي.
٢- ڪيئن ڳچيءَ ٻانهون وجهو ٿا وهوڻ سائين،
سڳيءَ جا سڌا وجهي ڪنڌ ٿي ڪڙاڻو ٿا اچي.
٣- ڏس وڃو ٿا وڌندا، هڪڙي مڃيم، ٻي نه مڃيم،
ڪيئن ڪمهلو مٺيءَ مرڻيءَ کي سڌاڻو ٿا اچي.
اس چڙهو ڪين رڏي ليمب ڪيو سپ پوري،
چو وري سنگت سهڻن ۾ سلاڻو ٿا اچي.

عزيز هن مجموعي ۾ به "صراحي" وانگر قوميت، روماليت گڏ عقليت وارو رخ اپنايو آهي "اڄ جي ترقي" واري نظم ۾ قدرتي غيبن ۽ وهمن کي انساني عقل، علم ۽ وگيان طرفان پهچي پورڻ جي ڳالهه ڪري ٿو ۽ چوي ٿو:- "پاڻ کي بندو ڀـــ جي سمجهي ڏٺي، ڪهڙو عجب!" ساڳئي وقت آخر ۾ ان ٿي نظم ۾ ويدالت نه ٻولي ٿو ته "ڪير آهين

ڇڏي ويندين، جو نه چالڻ ٿي سگهان؟" پڇي نظم ۾ وري زندگيءَ کي ڀاڱو ۽ "مايا جو ٿي کيل" ته سڏي ٿو جڏهن صراحيءَ ۾ نه ڪن هڪ ساڳي گفتار ڪري ٿو. اهو ڏيکاريندو ته عزيز ڀچاڙيءَ ۾ به پاڪ رومانيت ۽ ويدانت پسند رخ ڏانهن آجو ڪري نه سگهيو. پر ته به حقيقت پسنديءَ ۽ عقليت پسنديءَ اڀو سار هو پنهنجي ڪلام کي زماني ۽ عوام موافق معنيٰ پرائو بڻائيندو رهيو.

باب (٨)

سخن دان ۽ زبان دان

ليکراج عزيز، ورهاڱي بعد ڀارت ۾ جتي نظم ۾ سنڌيت ۽ حقيقت جو چٽو سليس سنڌيءَ ۾ پيش ڪيو، اُتي نثر ۾ هن هڪ نئين تنقيد نگار جو روپ ڌاريو. هن پنهنجي سخن دانيءَ ۽ زبان دانيءَ سان گهراڻن جي رهنمائي ڪئي.

هو جڏهن ٻي ڀيري بمبئيءَ ۾ آيو تڏهن ٿي کيس ڪي. سي. ڪاليج ۾ سنڌي پاڙهڻ لاءِ پروفيسريءَ جي آڇ ٿي جا هن قبولي. عزيز کي اُن عهدي لاءِ ڪا به ڊگري ڪانه هئي. پر هن جي سنڌي نظم ۽ نثر کي ڏسڻ ئي ڪافي هئي. خود سندس ڪلام به بي. اي. تائين پڙهايو ويو هو. هاڻي کيس پنهنجون رچنائون پڙهائڻيون پيئون. اُنهن ۾ سندس همعصر شاعر بيوس (جنهن کي هو پنهنجو رقيب سمجهندو هو) جو ڪتاب ”شعر بيوس“ به هو. عزيز اُن تي نئين تنقيد ڪري شاگردن کي چوڪون ٻڌايون. اُهي بيوس جي عقيدتمندن جي ڌيان تي آيون.

هڪ ڏينهن هڪ عام ميڙ ۾ بيوس جي شاعريءَ تي وڏو بحث ٿيو. هڪ پاسي هئا بيوس جا پرستار ٻئي پاسي هو اڪيلو عزيز. هن بيوس جي شعر جي فن ۾ ٻولي ۽ معنيٰ جون غلطيون ٻڌايون. اُهي هڪ بيطرفدار اديب ۽ عالم کي نه دل سان لڳي سگهيون ٿي، پر بيوس جي عقيدتمندن

کين ناگوار لڳيون. اُن تي عزيز پنهنجو تنقيدي ڪتاب ”گل وخار“ لکيو جنهن ۾ لکيت ۾ بيوس جون غلطيون ۽ ٻين شاعرن جون به چوڪون ٻڌايون. ان بابت عزيز اڄين دنيا ۾ پنهنجين يادگيرين ۾ لکي ٿو:-

”ڪاليج ۾ ٿورو عرصو مس ڪم چالو رکيم ته بيوس جي شاعريءَ تي تنقيد ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو ويس. جنهن ۾ مدعين بازي هارائي ۽ عوام کي حقيقت معلوم ٿي. اُنجو نتيجو اهو نڪتو جو مختصر تنقيد جو ڪتاب ”گل وخار“ ڇپائي ميدان ۾ آندم. جنهنجو جواب اڄ تائين ڪو ڪونه ڏئي سگهيو آهي ۽ سڀني علم دوستن تسليم ڪيو آهي.

ان ۾ ڪو به شڪ ڪونهي ته اڄ تائين گل وخار جهڙو ۱۵ همعصر شاعرن جي ڪلام تي ڪيل تنقيد وارو ڪتاب سنڌي ادب ۾ مشڪل نظر اچي ٿو. اهڙو ڪم عزيز کان اڳ ڪنهن ڪونه ڪيو هو. اُنجي گهڻي گهرج محسوس ڪئي ويئي. ان لاءِ ته ماڻهن کي کري ۽ کوٽي جي پرک پوي.

عزيز ان سلسلي ۾ گل وخار جي مهاڳ ۾ لکيو ”سنڌي شعرن تي تنقيدي قلم جيڪر مان ڪو نه کڻان، ڇو جو هڪ شاعر جي حيثيت ۾ ڪنهن جي به ڪلام تي تنقيد ڪرڻ تي منهنجي دل نه ويندي آهي. پر جنهن صورت ۾ اڪثر سنڌي اديبن ۾ شعر سمجهڻ جو مادو ايتري قدر ته ڪم آهي جو هو خوبيءَ ۽ خاميءَ جو امتياز به ڪري ڪونه ٿا سگهن. بلڪ کوٽي ۽ کري جي ڄاڻ کان به بي خبر آهن. اسانجي اڻڄاڻائيءَ جي اها انتها آهي، جو ڪنهن به اهل-قلم ڪا راءِ ظاهر ڪئي ته اسين اکيون ٻوٽي ٻولڻ وانگر سندس پٺيان اُهوئي سر آلاپيندا اسون، جو هن صاحب

آلاپيو ھوندو. پنھنجي سر نه شعر ۾ گھري نگاھ ڪندا سون ۽ نه ڪنھن طرح معنيٰ ڏي ڌيان ڏيندا سون."

عزيز "گل و خار" ۾ ١٥ شاعرن تي تنقيد ڪرڻ کان اڳ ٥٠ صفحن جو ھڪ مقالو ڏنو آھي، جنھن ۾ تنقيد جي اھميت، ضرورت ۽ افاديت ۽ شاعريءَ جي فن ۽ مواد ۽ نمونن تي سمجھاڻي به ڏني آھي. ليلا رامسنگھه وطڻمل "خاڪي" ۽ ٻيوس ڪانوڻي ڪرشن راھيءَ تائين ١٥ شاعرن جي ڪلام جون چوڪون ڏيکاريل آھن سي ڪٿي ڪٿي درست به ڪيل آھن.

ڪتاب شايع ٿيندي ئي ان ۽ نقاد عزيز تي تنقيد جو ھڪ طوفان اچي ڪڙڪيو، پر عزيز مڙيو موٽيو ڪونه، پنھنجي راه تي قائم رھيو. گل و خار ۽ عزيز تي ٻھرين سنڌي ساھت منڊل ۽ نئين دنيا مخزن (بمبئي) ۾ ترقي پسند ليکڪن پنھنجو تنقيدي سلسلو شروع ڪيو. ٻھرين اھڙو ليک جو نئين دنيا ڇپيو ھو سو لڇمڻ راجپال جو ھو.

راجپال لکيو، "عزيز ھي ڪتاب لکي سنڌي ساھت ۾ ھڪ نئين ڌارا جي شروعات ڪئي آھي.. گل و خار شايد ڪن کي صرف خار لڳي پر پرائي صرف ساراھڻ جي روايت کي ٽوڙڻ لاءِ ڪھڙي نه ڪڙي، ڪنن مان دونھان ڪڍائيندڙ تنقيد مبارڪ آھي...."

ھن وديڪ لکيو، "... عزيز صاحب جي ھڪ وڏي ۾ وڏي خوبي ۽ اوائي اھا آھي ته ھو نه صرف ڪنھن مصرع يا لفظ جي استعمال کي غلط ٿو ٺھرائي پر ان کي صحيح به ٿو ڪري ڏيکاري.... فرق ٻنھي ۾ چٽو ٿو ڏسڻ ۾ اچي.... عزيز نقاد به آھي ته ڪلاڪار به."

عزيز جي تنقيد جي حامين تي به راجپال رايو ڏنو آھي.

چوي ٿو، ”هڪ وڏي ۾ وڏي خامي، عزيز صاحب جي اڪيڊيمي جي آهي، روايت پرستي. هو تسليم ڪيل ويچارن جي ٿورو به اُبتڙ وڃڻ پسند نٿو ڪري... ڪن ڪن هنڌن تي عزيز صاحب شاعر جي خيالن کي پوريءَ طرح جهٽي نه سگهيو سبب اُن تي اڪيڊيمي ڪٺي آهي.... ڪن هنڌ عزيز صاحب ھرو ڀرو ڇير ڦاڙ به ڪئي آهي.... گل وخار جي تنقيد مان نون شاعرن کي نه گهٽ ۾ گهٽ هڪ سٺو سبق سکڻو آهي، سو اهو آهي ته ڪلا، فن ۽ ٻوليءَ جي گيان کانسواءِ اڌوري آهي ۽ اول درجي جي ڪلاڪار لاءِ جيترو مال ضروري آهي اوترو رومال پڻ. *

عزيز جي همعمر ۽ همعصر اديب پروفيسر ملڪاڻيءَ گل وخار لاءِ لکيو ته ”اُن ۾ گل تمام ٿورا ۽ خار اجايا گهڻا ڏولهي ڪيا ويا آهن. مان اهين نٿو چوان ته عزيز صاحب ۾ ادبي شناس ناهي. هو صاحب بيشڪ شعر جو ڄاڻو آهي. پر ساڳئي وقت مان اهين به چوندس ته مڇيءَ مان ڪنڊا ڪڍڻ وانگر عيب ڳولهي ڪڍڻ ۽ خوبين ۾ اک ني نه پائڻ، صحيح معني ۾ تنقيد ناهي.“☆

آگسٽ ١٩٥٦ ۾ سنڌي ساهت منڊل ۾ ٿيل بحث وقت گهڻا ۽ نوجوان ليکڪ عزيز جي گل وخار واريءَ تنقيد خلاف هئا. ڪن ته سندس شعر مان ڇڪي ڪاڻي وزن جون غلطيون ڪڍيون هيون. اڪثر اديبن بيوس کي عزيز کان بهتر سمجهيو هو، جنهن تي ليکڪا سندري اتمچنداڻيءَ هڪ يادگار گفتو چيو هو ته ”بيوس“ عزيز آهي ۽ ”عزيز“ بيوس آهي. اُن جو ذڪر گانڌيدام ۾ بيوس سيمينار ۾ به آيو هو.

---

* هندواسي هفتيوار ١٥-٩-١٩٥٧ ☆ نئين دنيا آگسٽ ١٩٥٦

منڊل ۾ هن ٻڌي هڪ نئي ليکڪ، اُن بحث ۾ ٻنهي
ٻيوس ۽ عزيز جي شاعري جي جائزي وارو منهنجو ليک پڙهيو
هو. اهو پوءِ نئين دنيا جي نومبر ١٩٥٨ (پرچي) ۾ ڇپيو
هو. اُن ليک تي ٻيوس جي هڪ مکيه شاگرد هري دلگير
راءِ ڏيندي لکيو هو، ”ليک ٻيوس ۽ عزيز تي پڙهيم. ڏاڍو
وڻيو داد ڏيان ٿو. پر تعصب جي الڪيل آهي... سڀني
خيالن سان شامل ناهيان، پر سرسري طور ليک بيحد
پسند پيو“ *

مون اُن ليک ۾ عزيز ۽ ٻيوس جي شاعريءَ جو جائزو
وٺندي عزيز طرفان گل ۽ خار ۾ ٻيوس تي ڪيل تنقيد لاءِ
لکيو هو: ”ٻيوس جي شعر ۾ فن ۽ ٻوليءَ جون ڪافي
چوڪون آهن. عزيز انهن ڏانهن ڌيان ڇڪائي اسان کي
سجاڳ ڪيو آهي.... پر هن جي تنقيد گهڻو ڪري شعر جي
روپ (فارم) تي آهي. هن موضوع (ڪنٽينٽ) جي
اهميت، ليکڪ جي ويچارن ۽ ماحول کي ڄڻ وساري ويٺو
آهي. تنقيد لاءِ صرف سخن فهمي ئي ڪافي ناهي. پر اُن
لاءِ سماج جي وڪاس ۽ اتهاس جي ڄاڻ پڻ تمام
ضروري آهي.“

عزيز جي ويچارن تي تنقيد ڪندي اُن ليک ۾ هن جي
عاشق جو معشوق جي ٻاريءَ کان توبه ڪري گل (ايشور)
جو عاشق ٿي ۽ گل ۾ فنا ٿيندس واريءَ عزيز جي شاعريءَ
جي سلسلي ۾ لکيو هوم ته عزيز هڪ ظالم (عاشق) جي
جنڊ مان ڇٽو آهي ته ٻئي (يعني ايشور) جي قيد ۾ ته
ڦاسي ته سنڌي ساهت منڊل جي ادبي بحث وقت عزيز

---

* نئين دنيا مارچ ١٩٥٩

چيو هو، "تون خدا کي ظالم ٿو ڪوٺين جڏهن اُن سان گڏجندين تڏهن خبر پئجيئي، هو تنهنجي ڪهڙي حالت ڪندو؟"

مون به برووقت عزيز کي ڪٽو جواب ڏنو هو ته، "سائين هتي مان اوهان کي منهن ڏيئي سگهان ٿو ته اُتي خدا کي به منهن ڏيئي سگهندس." ان جواب مان به عزيز جي تنقيدي فڪر جي عظمت سڌ پئي ٿي. اهو ئي سبب آهي ته گل و خار ۾ هن جن زندهه شاعرن تي تنقيد ڪئي هئي سي اڪثر ڪري سڀ اُن بعد ساڻس پنهنجي ڪلام بابت صلاح مصلحت ڪندا هئا.

عزيز نئين دنيا ڊسمبر ١٩٥٦ پرچي ۾ لکيو هو، "تنقيد هيٺ آيل شاعرن مان ڪن ته پڌري پٽ ٻاسيو آهي ته اسان ڪتاب (گل و خار) چار چار يا پنج پنج دفعا پڙهيو آهي ۽ منجهانئس گهڻو ئي پرايو اٿئون." عزيز جي ان بيان کي اُن وقت ڪنهن به رد ڪونه ڏنو هو. ان مان ظاهر آهي ته گل و خار مان سراسري طور خاص ڪري سنڌي شاعرن کي ته ڏاڍو لاڀ رسيو هو ۽ فن توڙي ٻوليءَ جي لحاظ کان اُن وقت موجود توڙي نوان اُسرندڙ شاعر ڏاڍو ساوڌانيءَ سان پنهنجي شعر لئي سوچيندا هئا.

عزيز ڪو رڳو شاعريءَ جي فن جو نقاد ڪونه هو، پر هڪ پڪو پارکو هو، جنهن کي ادبي اوک ڊوک ڪرڻ واري اک هئي ۽ تڪ تور ڪرڻ واري تکي تميز هئي. اهڙي تنقيد ۾ تخليق وانگر ڏات آهي، جا عزيز کي هئي. هن رچنا پڙهڻ يا ٻڌڻ سان ئي اک ڇنڀ ۾ اُن سان جنسي جنگ جونڻ ۾ جذبي ويندو هو. سندس سامهون نقص تڪري نروار ٿيندا هئا. ان سلسلي ۾ پروفيسر ڪي. بي.

آڏواڻي ”دلبر دوست عزيز“ ليکه ۾ لکيو ته، عزيز ”چوندو هو ته ڪوبه شعر جو ڪتاب ٿو ڪڍان ته غلط لفظ ۽ محاورا رڳو ڪري موڪلي ٿا ڇو ته اسين قيد آهيون، اسانکي هتان آزاد ڪر پوءِ چؤ ته ڇا ڪريان؟... پڙهو ڪونه انهي شعر جو حال خراب ۽ ڳالهيون ڪنديون آهن: عالمن جي خاموشي ۽ اڻ ڄاڻن جي خوشفهمي.“ *

گل و خار“ عزيز جي تنقيد جو پهريون ڪتاب ضرور آهي پر هن پنهنجو تنقيدي جوهر سنڌ ۾ به ”ادبي آئينو“ ڪتاب جي ڪن مضمونن خاص ڪري ”شاهه“ ۽ ”سامي“ وارن ۾ ڏيکاريو آهي. ڀارت ۾ اچڻ بعد اهڙو جوهر هن پهرين پروفيسر رام پنجواڻي جي ڪتاب ”شاهه جون سٽ ڪهاڻيون“ جي لکيل مهاڳ ۾ ڏيکاريو آهي. ان ۾ هن تنقيد ۽ ڪسوٽي جي ڳالهه سان شروعات ڪئي آهي ۽ شاعريءَ جي فن ۽ شاهه لطيف جي شاعري سان گڏ پروفيسر پنجواڻيءَ جي شاهه جي ابياس ۽ ڪلام کي سلسليوار ڪهاڻيءَ جي روپ ڏيڻ تي کيس داد به ڏنو آهي.

عزيز ڀارت ۾ به شاهه لطيف تي لکيو ۽ ڳالهايو آهي. پنهنجي هڪ ليکه ”شاهاڻو شاهه“ ۾ هن لطيف کي ”هر فن مولي شاعر“ ”غير معمولي شاعر“ انسان ذات جو نبض شناس“ ”اعلى شاعر“ ”دنيا جو هڪ ڪامل شاعر“ ڪري ڪوٺيو آهي. ساڳئي وقت سندس ڪلام جون ڪمزوريون به ٻڌايون آهن ته ڪيئن سندس بيتن ۾ سلسلو يعني ربط ۽ ضبط ڪونهي وغيره. □

عزيز سنڌ ۽ ساميءَ تي رڳو هڪ ليکه ليکيو هو، پر ڀارت

* سنڌو ڌارا، هفتيوار ١٩-٩-١٩٧١ □ سنڌو ڌارا ٣٠-١٠-١٩٦٠

۾ هن اُن لاءِ هڪ سچو ڪتاب لکيو "ساميءَ" (١٩٦٥). هن
ساميءَ ۽ سندس ڪرتا تي روشني وڌي آهي، جنهن ۾
ٺهرايل تنقيد سمايل آهي. اُن ڪم آندل ٻولي ويدانتي
ويچارن واري آهي. اهو ڏيکاري ٿو تہ عزيز پارسي، اردو
شعر سان گڏ ويدانتي ساهت جو بہ اڀياس ڪيو هو ۽ انکي
پورو سمجهيو هو.

عزيز "ساميءَ" ۾ ٽي چار خاص ڳالهيون ڇيون آهن: هڪ
تہ سامي سنياس وٺڻ ۽ سنسار کي تياڳڻ بدران اُنهو سڪ
ماڻڻ ٿو چاهي، البت اُن کي لڳي لٽڪڻ نٿو چاهي. هو
پاڻ بہ سنساري ٿي رهيو ۽ سنياس نہ ورتائين.

ٻي ڳالهہ تہ ساميءَ ۾ ڌاريا سلوڪ سندس ڀالـي ڏال
آهن. "اهي شاهہ جـي بيتن ۾ معمولي مٽ سٽ ڪري
ساميءَ جي ڀالي سان نروار ڪيا ويا آهن جن ۾ شاهہ جي
ڏاڪ آهي.... اهڙا سلوڪ ساميءَ جي واڻيءَ مان ڪڍي
ڇڏڻ کپن."

ٽين ڳالهہ تہ سامي ٨٠ ورهين جي عمر ۾ جڏهن سندس
پتني بہ ٻڍي ٻاونجري هئي، "اولاد جي اپلاڪا خاطر وطن
ورڻ جو ٻهہ پلي ڇڏي سا وارتا وسمي ۾ وجهندڙ آهي" ۽
پتني "ڳوڙهاري ٿئي اهڙي رواجت، فطرت جي قاعدي جي
خلاف آهي. اها دعا دل سان نٿي لڳي."

چوٿين ڳالهہ تہ "سڀني ڪهڻ ڪوڻ (شاهہ ۽ ساميءَ
سميت) جو ڪلام سچل ڪالسواءِ جنهن ٿورا عربي لفظ استعمال
ڪيا آهي، ٻيءَ آلوسار اُلري ٿو، باقي خير." هن "پنهنجو
ڪلام تہ هندي دوهي موجب چيو آهي ۽ نہ سورٺي موجب."

ڪيترن بہ عزيز جي تنقيد ڪن، ٻولي ۽ معنيٰ تي (روپ
تي) زور ڏني ٿي. هو وڏو سخن دان ۽ زبان دان آهي،

جھڙس ڪو ٻيو سنڌيءَ ۾ مشڪل پيدا ٿيو آهي. اهو ئي سبب آهي جو هن زندگيءَ جي شام ۾ بيماري ڪاٽيندي به ٦٠٠٠ کان مٿي سنڌي اصطلاحن ۽ محاورن جو ذخيرو تيار ڪري ورتو. انهيءَ هڪڙو ڀاڱو "سنڌي اصطلاح" سندس ديهانت بعد ١٩٧٦ ۾ ڇپيو. ان ۾ اڍائي هزار کن اصطلاح ۽ محاورا معنيٰ ۽ استعمال سميت ڏنل آهن. اهو عزيز جو آخرين يگانو ڪارنامو هو ڇو جو هن کان اڳي وڌ ۾ وڌ لکيت ۾ اڍائي ٽي هزار اصطلاح ۽ محاورا موجود آهن. اهي ديوان ڪوڙومل، ڪيولرام آڏواڻي، پيرومل مهرچند وغيره جي ڪتابن ۾ ڏنل آهن. ۽ عزيز جي مجموعي انگ ٽي ٽي هزار کن اصطلاح آهن ۽ ڇهه هزار اصطلاح ته ڀارت جي ڪن ڳالهه ڳڻهن ٻولين ۾ مس هجن.

عزيز جي هن يگاني ڪارنامي لاءِ سندس اسڪولي زماني جي دوست پروفيسر ٽي. ايڇ. آڏواڻيءَ به داد ڏيندي جنهن ان لاءِ اساهه به ۽ امداد به ڏنس. ان وقت هن عزيز کي چيو هو، "اسين سنڌي لفظن جي ڪماءِ آهيون... جيترا نيٺ سنڌي لفظ اسين ڄاڻون ٿا پوري پوري معنيٰ سان اوترو ڪمر ته ڄاڻي.... جداجدا ڪرڻ جي پوري استعمال جي عزيز جيتري ڄاڻ سند آهي، اوتري ٻئي ڪنهن کي .... ٻـ ئـ آهي. پروفيسر ملڪاڻيءَ هڪ دفعي مونکي لکيو هو ته ٻوليءَ جي لحاظ کان اسين سڀ عزيز جي پيٺ ۾ ٻالڪ آهيون." *

عزيز ته وڏو هڪ اعليٰ شاعر طور ٻـر سنڌيءَ جي هڪ عظيم سخن دان ۽ زبان دان جي حيثيت ۾ به سدائين ياد رهندو.

---

* سنڌي ٽائيمس، ١٧-١٢-١٩٧٣

باب (۹)

سنڌيت جي هلچل ۾ حصو

ڀارت ۾ سنڌين جي لڏي اچڻ بعد سنڌي جاتيءَ جي هستي برقرار رکڻ ۽ سنڌي ٻولي، لپي، ساهت ۽ سنسڪرتيءَ کي سلامت رکڻ لاءِ ساهتڪارن سنڌيت جي هلچل هلائي. اساڄي شاعر ليکراج عزيز به ان ۾ ڀرپور رول ڀوڳيءَ ادا ڪيو. ان ڏس ۾ هن نه رڳو مشاعرن ۽ ادبي ميڙن جي صدارت ڪئي پر ڪجهه وقت سنڌي ساهت منڊل (بمبئي) جو به پريزيڊنٽ ٿي رهيو ته ۱۹۵۹ ۾ شروع ٿيل سنڌي لپي سڀا جو آخر تائين صدر هو. هو بمبئي يونيورسٽي بورڊ آف اسٽڊيز جو ميمبر به هو.

جڏهن ته عزيز ۱۹۵٦ ۾ ڪي. سي. ڪاليج ۾ سنڌيءَ جو پروفيسر مقرر ڪيو ويو تڏهن ئي اهي شاگردن جي "سنڌي ادبي دنيا" نالي سنستا ٺاهيائين. جنهن انهن ۾ ادبي ذوق پيدا ڪئي. ان طرفان مشاعري ۽ سنڌي سنگيت جو پهريون جلسو ۱۱-۲-۱۹۵٦ تي رکيو ويو. ان جي جيڪا رپورٽ ٻين اخبارن ۾ ڇپي ان ۾ چيو ويو ته "... ادبي دنيا جي نوجوان ڪارڪنن ۾ چڱو اتساهه ۽ حوصلو نظر ٿي آيو، جو هنن ڪيترن ڏينهن کان پروگرام کي ڪامياب بڻائڻ لاءِ ڪوششون ڪيون هيون ۽ ڪيترن نوجوان ڪلاڪارن کي نمبر ڏيئي ڳهرايو هو. سنڌي ڳائيندڙن، جن ۾ زيادهه تر نوجوان هئا، چڱو ڀاڱ

موڪليو.... پنهنجي مٺڙي ٻوليءَ سنگيت ۽ ڪلا جو رس وٺايو ۽ وطن جون يادگيريون ڏياريون... مشاعري جي پروگرام گهڻي ڀاڳي ڀراس ڪيو... حاضرين ۾ ادبي ذوق گهٽ آهي، جنهن جو عزيز صاحب پريءَ سڀا ۾ ذڪر ڪيو....”* هو ادبي ذوق پيدا ڪرڻ لاءِ مشاعرا ڪرائيندو هو ته سڀائن ۽ ريڊيو پروگرامن ۾ صدارت به ڪندو هو.

اُن ڪاليجي شاگردن جي سنستا ڪانپوءِ پروفيسر عزيز جنهن ٻهراڻ پبلڪ ساهتڪ سنستا جون واڳون سنڀاليون سا هئي سنڌي ٻولي ۽ لپي سڀا. اُنجو مقصد هو سرڪار کان سنڌي ٻولي ۽ لپيءَ لاءِ تسليمي حاصل ڪرڻ. اها ١٩٥٩ ۾ قائم ٿي ۽ پروفيسر عزيز اُنجو پريزيڊنٽ چونڊيو ويو جو آخرين وقت قائم هو. هن سنڌي ٻوليءَ جي لپيءَ جي حق ۾ چوپڙي به لکي هئي ته آڪٽوبر ١٩٦١ ۾ پنڊت جواهرلعل نهروءَ کي سنڌي ٻوليءَ جي تعليم بابت چٺو به موڪليو هو. انهيءَ وقت بوقت ان سڀا طرفان پروفيسر عزيز پنهنجي ڄاڻيءَ جي رهبري ڪندو رهيو. اُن ۾ هو ڪڏهن اڏول لڙيو ڪين. پڪو طرفدار ۽ وفادار رهيو. هن هڪ دفعي اکيو ته ”منهنجو اهو سپنو آهي ته سنڌي ٻولي، سنڌي لپيءَ ۾ ئي زنده رهندي اچي.“†

پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جي رٽائر ڪري ڪلڪتي ۾ پٽ وٽ وڃي رهڻ تي، سنڌي ليکڪن جي جهولي ۾ جهولي سنستا ”سنڌي ساهت منڊل“ جي پريزيڊنٽيءَ لاءِ هن کي عرض ڪيو ويو. هو ١٩٦٢ع ۾ صدر چونڊيو ويو. اُن کان اڳي به پروفيسر عزيز به ان منڊل سان ١٩٥٦ کانوٺي وابسته

---

* نئين دنيا مخزن مارچ ١٩٥٦ † نئين دنيا مخزن ڏياري ١٩٦٣

رهيو هو. اُهي ادبي ڪلاس ۾ ايندو هو ته اُن طرفان ملهايل شاهه لطيف جي ورسيءَ جي ميڙن جي صدارت به ڪئي هئائين. بدقسمتيءَ سان پروفيسر جا منڊل جي ڪن اديبن سان اختلاف ٿي پيا. ان ڪري هن استعفا ڏني. منڊل پوءِ گهڻو وقت جٽاءُ نه ڪيو.

اُن بعد به پروفيسر عزيز ٻين ساهتڪارن ۽ ساهتڪ سرگرمين کان پاسيرو نه رکيو. ساهت لکندو ۽ شايع ڪندو آيو. صراحي (١٩٦٣) کان پوءِ "سامي" ۽ "للڪار" (١٩٦٥) لکيس. للڪار ۾ "پاڪ" حملي خلاف قومي گيت آهن.

صراحيءَ پڌري ٿيڻ سان چوگرد پارکن جو ڌيان ڇڪايو ۽ نتيجي طور ڊسمبر ١٩٦٦ ۾ پروفيسر عزيز جي ڪتاب کي ساهتيه اڪادميءَ اوارڊ لاءِ چونڊيو ويو. سگهوئي پوءِ ١٩٦٧ ۾ دهلي ۽ بمبئيءَ ۾ سندس سنمان ۾ ميڙ ڪيا ويا.

اُن ئي زماني ۾ هند سرڪار سنڌي ٻوليءَ کي تسليم ڪري پارلي جوڙجڪ ۾ ٻين ٻولين سان شامل ڪيو، جنهن لاءِ سنڌي ليکڪن خاص طور زبردست هلچل هلائي هئي ۽ پروفيسر ليکراج اُهن جو هڪ سرڪردو رهيو هو ۽ آخر تائين سنڌي ٻولي ۽ لپي سڀا جو پريزيڊنٽ هو.

ليڪن هاڻي عزيز جي عليل صحت کيس ساهتڪ سرگرمين ۾ ساٿ نه ٿي ڏنو. ان هوندي به هن کي پنهنجي سنڌي ٻوليءَ، ساهت ۽ سنڌيت لاءِ اٿاهه سِڪ هئي جو دل جي بيماريءَ جي وقت ۾ به شعرگوئي نه ڪندو آيو پر ٺور نڀوئي ڇهن هزار سنڌي اصطلاحن ۽ محاورن جو معنيٰ ۽ استعمال سميت شاهي دستخط تيار ڪري ورتائين. پنهنجي آخرين ڪلام جو مجموعو "سوز و ساز" ته ڇپائي ١٩٧٠ ۾

شايع ڪيائين پر اصطلاحن جو هڪ ڀاڱو سندس ديهانت کان پوءِ ١٩٧٦ ۾ ڇپيو.

ديهانت کان ٿورو وقت اڳ، به پروفيسر عزيز کي نه رڳو بمبئي ۾ پر اُن کان ٻاهر به ساهتڪ ڪانفرنسن ۽ سيمينارن لاءِ سڏ پيو ٿيندو هو. اهڙو آخرين سڏ کيس دهليءَ ۾ ٿيندڙ سنڌي ليکڪ سيمينار لاءِ ٿيو هو جتي هو بيماريءَ سبب نه وڃي سگهيو هو. ليڪن اُن سيمينار لاءِ عزيز جيڪو پنهنجو پيغام موڪليو هو سو نه رڳو سندس سرگرم ساهتڪ سڪ جو ثبوت ٿو ڏئي پر سنڌيت جي هلچل لاءِ اُتساهه ڏيندڙ هڪ دائما روشن منار ٿي رهندو.

هن لکيو: "افسوس اسم جو اوهانجي وچ ۾ نه آهيان. ياد رکجو ته ساهتڪار ۽ ڪلاڪار سماج جا راڪا آهن. اڄوڪو سمو نهايت نازڪ آهي. تنهن ڪري پنهنجي جاتيءَ جا سپاهي ٿجي حفاظت ڪريو، پوءِ ڀل اُن ۾ سو ورهين وانگر زمين - دوز ٿيڻو ٿي وڃي .... ٻاهر مان ڀڄي نڪرو جيئن جاتيءَ جي پيڙيءَ کي ڪنڊيءَ اچي لڳايو. اڄوڪي اتهاسڪ يگ جو قدر سڃاڻو ۽ اُن جي تقاضائن تي اُتري اچو ۽ پنهنجي اوچ ساهس واريءَ ۽ درياهه دل جاتيءَ کي بچائي وٺو ۽ پنهنجي ساهت، ٻولي، لپي، سنسڪرتي ۽ پوري ورثي جي حفاظت ڪريو.

"ڏک اسم جو اڄ بيماري منهنجي وچ جهڙي آتما کي پنهنجي زنجيرن ۾ جڪڙي ورتي آهي ۽ مان هن اتهاسڪ موقعي تي اوهانجي ڪارن ۾ ڀاڱي پائي نه ٿي رهيو آهيان. اگر اوهين ڪامياب ويا ته ايندڙ نسل اوهانکي ياد ڪندا.

اها پڪ ڄاڻجو ته منهنجي آتما ڪانفرنس هال ۾ اوهان جي چوڌاري ڦرندي رهندي. مون کي اوهين اتي حاضر سمجهجو ۽ منهنجي لاءِ هڪ ڪرسي ڇڏي ڏجو. گڏجي اها آند لنوارجو ته: سنڌي جاتيءَ جو ٻيڙو پار ٿئي....." *

---

* سنڌو ڌارا هفتيوار، ١٢-٩-١٩٧١

باب (١٠)

ٻهڳڻي شخصيت

ليکراج عزيز هڪ ٻهڳڻي ساهتڪار سان گڏ هڪ ٻهڳڻي شخصيت جو به ڌڻي هو. هن جهڙي رعبدار شخصيت ورلي ڪنهن ٻئي جديد سنڌي اديب کي هئي. سندس شڪل صورت، اکيون ويهڻ، ڳالهائڻ ٻولائڻ، لکڻ پڙهڻ، کائڻ پيئڻ، پوشاڪ پهراءُ سڀ مان رعب پيو ٽپڪندو هو، جو ان ماڻهوءَ لاءِ آدردار ۽ جٽادار هوندو هو. هن جو مڻيادار مهانڊو ۽ فلڪ دار قد بت ئي کيس خاص هستي بخشيندڙ هئا.

عزيز رعبدار سان گڏ خوددار به هو. ڪنهن جي به ڪاڻ ڪڍڻ وارو ڪونه هو. پنهنجي سومان سان سؤدو ڪرڻ نه چاهيندو هو. اصل بي پرواهه بادشاهه هو. نه ڪنهن جي اڳيان هٿ ٽنگيائين، نه مٿو ٽيڪيائين، نه پلاند پکيڙيائين، نه در پيٽيائين. هو غيرت جو مڪمل مجسمو هو.

هن جو همعصر اديب ۽ دوست شري ليرڦ پسنت عزيز جي شخصيت بابت لکي ٿو.... ”سندس ٺاهوڪا روش، مردانو آواز، خوددار رفتار، گفتار رعبدار هئا.... هو بي باڪ، غيرتمند، خودي پرور لالطمع شخص هو ۽ سياڻپ حرفت عيوض مغز لي مترڪو هٽڻ ۾ سورهيائي سمجهندو هو. سندس مراد اهڙي مندي نه هئي... هو نڪٽو لڏڻو امٽو، مسڪين مزاج پڇ لٽڪائو ڪونه هو، جو پنهنجي

ايمان عقيدي تي ليڪ پائي پاڻکي ڪامياب ڪري." *

عزيز نه ايمان فروش هو ۽ نه عقيدي تي اکٻوٽ ڪندڙ هو. صاف گو ۽ صاف دل شخص هو. نه رک رکاءُ ڪندڙ هو ۽ نه لڪ لڪاءُ ڪندڙ. اصل ۾ بي باڪ ۽ بي ڊپو انسان هو. جيڪي چوڻو هوندس سو ٻادلي چوندو هو. ڪنهن مان ڪو نه ڊڄندو هو. نيڳڙ ڪندڙ جو نه ڪا مان وڙ لاهيندڙ هو. ڇو نه هو ڪا به غلطي، گمراهي يا غفلت برداشت ڪري نه سگهندو هو. نه وري ڪو مٺو سٺو هو جو اندران ٽي اندران ڪڏون ڪوٽي. سندس شخصيت اصل کليل ڪتاب هئي.

ساڻس گڏ گهڻو پرسان سالن جا سال رهندڙ سندس همعصر اديب ۽ دوست پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻيءَ لکيو آهي.... "عزيز هڪ صاف گو ۽ صاف دل انسان آهي (هو) انهيءَ ڪري بدنيت ۽ تنگدل ماڻهن تي سندس دائمي ڏمر آهي (هو) تنقيد جي وات ۾ جيڪي به چوندو آهي (هو) سو اصلاح جي لحاظ کان نه، بغض ۽ ساڙ کان. منهن تي داد ڏيڻ ۽ اندران ضرر رسائڻ اسانجي ڪن اديبن جو شيوو آهي. عزيز اُنهن مان ناهي"☆

پروفيسر آڏواڻي پنهنجي دلبر دوست عزيز جي شخصيت جي وڌيڪ وضاحت ٻئي هنڌ به ڪئي آهي. هو چوي ٿو، "عزيز هڪ لاأُبالي ۽ بي خوف شخص هو. سندس ادبي شوق اهو ئي هو ته جتي ضرورت هجي اُتي اڳلي جي جهالت کي به قلم جي جوهر سان روشن ڪجي... چوندو هو ته: مان سازشن مان نه ڄاڻان، جو ڪنهن کي ڳجهو ضرر رسايان...

☆سنڌي ٽائيمس ١٧-١٢-١٩٧٣ * سنڌو ڌارا هفتيوار ١٢-٩-١٩٧١

هو وڌيڪ لکي ٿو، "جوانيءَ جي وقت کان وٺي گهڻن سان مقابلا ڪيائين ۽ ڪڏهن به شڪست تسليم نه ڪيائين مسلمان شاعرن جي وچ ۾ وهي به، مٿن تلخ تنقيدون ڪيائين." *

پروفيسر ليکراج عزيز جي رعبدار، خوددار ۽ صاف گو شخصيت جي عڪاسي سندس هيٺئين غزل مان بخوبي ٿئي ٿي، جيڪو ٽئين دنيا مخزن ۾ نومبر ۱۹۵۸ ۾ ڇپيو هو:-

۱- ويو سو وقت اڄ ناهيون ستم ڪنهن جو سهڻ وارا،
اسين پٿر کي پٿر سان جواب آهيون ڏيڻ وارا.
۲- هڪل پنهنجي نه گهٽ بارود جي ڪاڙ کان آهي،
ستم جي هر عمارت جي ٿياسون جڙ پٽڻ وارا.
۳- سلامي ڇو ڪجي ڪنهن جي ملي پاڻي پگهر جو ٿو،
ٿرن جي پنهنجي پالهڻ سي نه ڪاڙ آهن ڪيڻ وارا.
۴- جتي ڦاڙهو ٿو ڪائي، ڏئي آليٽي اوجهه ٿو پنهنجو،
پٽائيندا سگهو پوُنيون پڻ جو رت پيئڻ وارا.
۵- "عزيز" آخر زماني کي به ايندو انقلاب آهي،
سيان ٿيندا اُهي حاڪم، جي اڄ آهن پنڻ وارا.

هن غزل مان نه رڳو عزيز جو مٿي ذڪر ڪيل شخصيت وارو روپ نروار ٿئي ٿو پر هن جي شخصيت جو ٻيو روپ جو همدرديءَ ۽ قرب وارو آهي سو به پڌرو ٿئي ٿو. غزل مان عزيز جي مظلومن ۽ مسڪينن لاءِ محبت جو اُهڃاڻ به ملي ٿو. هن جي بي انصافيءَ سان نه پوندي ٿي نه هئي. جنهن جي وقت بوقت پنهنجين رچنائن ۾ به، اوگهڙ پٽي ڪيائين. اصل خود پنهنجي زميداري پيشي واري سرشتي کي ننديڻ

* سنڌو ڌارا هفتيوار ۱۲-۹-۱۹۷۱

کان نه رهيو. ”سپيتا“ ٽماهي مخزن (اپريل - جون ١٩٦٣)
کي ڏنل ملاقات ۾ عزيز چيو هو، ”سنڌي زميندارن جـي
وڏي ۾ وڏي خامي اها هئي جو ٢٤ سيڪڙو وياج تي هاريءَ
کي قرض ڏيندا هئا. نتيجو اهو ٿيندو هو، جو قرض لهڻ نه
لهڻ جي ماڳ اُلٽندو ويندو هو چڙهندو. اهين وچارن غريب
ڪڙمين جي زندگي تباهه ٿي ويندي هئي.“

عزيز انهن ”وچارن غريب ڪڙمين“ جي حق ۾ ٿـي
پنهنجو وڏو ناٽڪ ”غريبان مار“ لکيو هو جنهن ۾ پنهنجي
ٿـي پيشي واري زميندارن جي ڏاڍاين، ڏنگاين ۽ ڏهڪاءَ
خلاف پنهنجو ڏمر ڏيکاريو آهي. اهـا سنڌي ساهت جي
خوشنصيبي آهي جـو پروفيسر عزيـز، پنهنجي همعصر ۽
هم-عمر اديب پروفيسر منگهارام ملڪاڻي وانـگر پنهنجي
خانداني پيشي زميندارىءَ جــي ظلم جـو پرزو نه ٻڌجي
پنهنجي هارين نارين لاءِ همدردي ۽ ڪڙمين ڪاسبين لاءِ
قرب پسايو آهي.

عزيز جي اها قربدار شخصيت انهن هارين نارين جي وچ ۾
ٿي قلمي قولي، جتي هن پنهنجي جوانيءَ جو ڪافي وقت
ڪاٽيو هو. هنن وٽـان ٿي ان قرب ۽ همدرديءَ وسيلي
سنڌي ٻولـيءَ جو خزانو به هٿ ڪيو هئائين. هنن وٽ ٿي
سنڌي ڪافيون ٻڌي پنهنجي صوفياڻي سڪ پچائي هئي
نه پنهنجي سنجيدي سڀاءَ کي، هنن جـا چرچا گهڻا ٻڌي،
رهه چهه جو رنگ ڏنو هو. جنهن مان عزيز جو ٻار ويس روپ
لکريو هو. انهن هو زنده دل، مهمان نواز ۽ محفل جـو شائق
بڻيو هو.

عزيز جي شخصيت جي ان روپ جي جهلڪ، سنڌ جي
مشهور اديبا، اخبار نويس ۽ استري اڳوان بيگم زينت چنا

جي ١٩٥٨ ۾ لکيل اُن وقت جي ٻمبئيءَ جي سفرنامي مان ملي ٿي. جڏهن هوءَ پنهنجي شوهر مسٽر عبدالله چنا (جو ورهاڱي کان اڳ، جو عزيز جو دوست هو) سان گڏ گهمڻ آئي هئي. هوءَ عزيز سان ڪيل گڏجاڻيءَ جو ذڪر ڪندي لکي ٿي، "ليکراج عزيز انهن ملو جڻن ڏهه سال اڳ حيدرآباد ۾ ملندو هو. ٻنيان ٻنيان اچي چنا صاحب جون اکيون بند ڪيائين ۽ پوءِ ڀاڪر پائي مليا. اُن اوکي ميلاپ لـــي منهنجون اکيون ڀرجي آيون. اسانجي ليکراج عزيز لڏي ڪئي .... ڏهه سال مٿن ڇا وهيو واپريو اهو ڏکوو داستان ٻڌايائون ۽ پنهنجي مٺڙي وطن سنڌ جو سربستو احوال پڇيائون. عزيز صاحب نه پنهنجي شعر سان چڱو محظوظ ڪيو (وندرايو) سندس شعر ۾ ڪيترا بيت اهڙا هئا جن اسان سڀني حاضرين کي رئاريو. مسٽر ليکراج ساڳيو ئي زندهه دل، مجلس جو ڪوڏيو، خوش پوشاڪ ۽ خوش خوراڪ ... سندس صحبت مان چڱو مزو آيو. سندس رڳ رڳ ۾ شعر و شاعريءَ جون لهرون پيئون هلن ۽ سندس اکين وٽيءَ مان هڪ بلند شاعر جا اهڃاڻ پيا لڀن." *

اهو ڏيکاري ٿو ته عزيز جي نه صرف شاعري پر شخصيت به هند سنڌ ۾ پياري هئي. خود لـــڏ پلاڻ وقت عزيز لاءِ هڪ غريب درزيءَ جي قرب ۽ قدردانيءَ جو ذڪر ڪندي پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي سنڌو ڌارا (١٢-٩-١٩٧١) ۾ لکيو هو، "حيدرآباد ڇڏڻ کان اڳ مون کي پاڻ سان (عزيز) گڏ وڪٽوريا ۾ چاڙهي قلعي جي پرسان درزيءَ وٽ وٺي هليو هو. درزيءَ چيس ته: سائين اوهان جهڙا معشوق ديوان

* مارئي ماهوار (سنڌ) جولاءِ ١٩٥٨

وچن ٿا هليا. بادشاهه! اسان لاءِ اڳيان پڪ نه آهي ته پيو
ڇا آهي! اسانجو هنر هنن پڌاهگيرن مان ڇا وٺيندو، جي
به آنا سنوارت لي ٿا خرچين." هن وڌيڪ لکيو آهي ته
"عزيز ... هنر جو قدردان هو."

اها حقيقت آهي ته عزيز لکي تنقيد نگار جي باوجود
قدردان هو. ياد ٿو اچيم ته ورهاڱي کان اڳ حيدرآباد سنڌ
۾ "قليلي" مسلميءَ جي سمپادڪ ۽ پروگريسو گروپ جي
سيڪريٽريءَ طور، ساڻس ٿيل گڏجاڻين وقت هنجي
قدرشناسي واري شخصيت جي جهلڪ ملي هئم. جئن هنرمند
جو تئن سخن فهم جو به هو قدردان هو. جئن ان زماني ۾
حيدر بخش جتوئيءَ جي "آزادي - قوم" مجموعي ۽ اردوءَ
جي ترقي پسند شاعر جوش مليحا آباديءَ جي اڪثر
تازي ڪلام تي ساڻس بحث ڪندي ڏٺم. "قليلي" جي
ٻن پرچن ۾ انهن ٻنهي شاعرن تي مواد ڇپيو هوم.

ورهاڱي بعد ٻمبئيءَ ۾ هن سان ڪيترن گڏجاڻين ۾ ته
سندس ڀڳتي شخصيت جي وراٽ روپ ڏسڻ جا تمام
ويجهڙائيءَ تان الاهي وجهه مليا هئم. هن محبوب يار
جي، حق لاءِ حمايت ۽ زنده دلي پڇاڙيءَ تائين هلندي
آئي، جنجو مشاهدو ماڻيو هوم. سندس ديهانت کان ٿورا
مهنا اڳ، سندس همعصر اديب ۽ دوست حيدر بخش جتوئي
گذاري ويو. عزيز پاڻ به سخت بيمار هو. پر جتن تي
ڪجهه ڇاڪ ٿيو تئن تي هن جي ياد ۾ خراج - عقيدت لکي
ڏنائين، جا ٽئين دنيا ۾ ڇپي هئي. ان ۾ لکيائين، "مڙس
(جتوئي) حق گوئي کان ڪونه مڙيو ۽ خود ان لاءِ جان
فشان ڪيائين. اهڙا انسان دنيا ۾ گهٽ ڄڻيا ٿين ٿا ۽ هوڙن
انسان ڪري ٿي دنيا حقيقي ترقي جي راهه اختيار ڪري

حقيقي مقصد ماڻي ٿي."* اهو شايد عزيز جي آخرين رچنا هئي.

ٻئي ڀيري ته موت کان صرف ٿورو وقت اڳي ونس بنگلا ديش جي آزاديءَ لاءِ "ساريڪا" مخزن طرفان جاري ڪيل ليکڪن جي اپيل تي صحي وٺڻ لاءِ وڃڻ ٿيو جا ته رکو خوشيءَ سان ڏنائين ۽ چيائين ته بنگلا ديش ته آزاد ٿي ويو، پر اسان جي سنڌ ديش جو ڇا ٿيندو؟ ☆

ان وقت هو گهر ۾ گهٽ ئي هو ته به مٺائي ڪاڻ لاءِ آڇيائين جا مٺي پيشاب جي مرض ۾ مبتلا هئڻ ڪري نه پئي ورتم ته هڪ گوري (جا پاڻ به اُن جي علاج لاءِ وٺندو هو) ڏيئي کلي چيائين: يار مٺائي کاءِ ڪجهه نه ٿيندو، مان ڪوله پيو کان، مون وٽان سڪڻو موٽي ڪٿي ويندين؟ وڌيڪ وشواس ڏياريائين ته جلدي ٺيڪ ٿيندس.☆ اها هئي هن جي زنده دلي.

انهن سنڌي ساهت ۽ ڄاڻيءَ جي هڪ يگاني هستي ١٩- آگسٽ ١٩٧١ تي ابدي ننڊ ۾ وڃي آرامي ٿي ۽ پٺيان هڪ اڻ سرندڙ ياد ڇڏي وئي.

* نئين دنيا - ڏياري ١٩٧٠ ☆ نئين دنيا - سپٽمبر ١٩٧١

. پروفيسر ليکراج عـزيـز

جي ڪتابن جي فهرست

١- ڪمار اڇيتسنگهه	(ناٽڪ)	١٩٣١
٢- غريبان مار	(ناٽڪ)	١٩٣١
٣- مسٽر مجنون	(ناٽڪ)	١٩٣٣
٤- ڪليات عزيز	(پهريون ڀاڱو- غزلن جو ديوان)	١٩٣٨
٥- ڪليات عزيز	(ٻيون ڀاڱو - ٻه مثنويون)	١٩٣٨
٦- ادبي آئينو	(مضمون)	١٩٤١
٧- گلزار عزيز	(شعر)	١٩٤٤
٨- شاعرائي شمع	(شعر)	١٩٤٤
٩- پيغام عزيز	(قومي شعر)	١٩٤٦
١٠- پڇتاءَ جا لڙڪ	(ٽي مثنويون)	١٩٤٦
١١- آبشار	(شعر)	١٩٥٣
١٢- گل و خار	(تنقيد)	١٩٥٥
١٣- صراحي	(غزلن جو ديوان ۽ ٻيا شعر)	١٩٦٣
١٤- ساحي	(تنقيدي مضمون)	١٩٦٥